

NOVENSIA

Badania Ekspedycji Archeologicznej
Uniwersytetu Warszawskiego w Novae

6

Praca zbiorowa
pod redakcją naukową

Ludwiki Press

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego

1993

Projekt okładki
Zofia Zarzycka

Redaktor
Marek Klecel

Redaktor techniczny
Joanna Rogozińska

Korektor
Ewa Choińska

NOVENSIĄ 6, Praca zbiorowa pod redakcją naukową Ludwika Press

ERRATA

Strona	Wiersz od		Jest	Powinno być
	góry	dołu		
25		7	1,40 m	39,90 m.n.p.m.
25	1		1,50 - 1,70 m	39,75 - 39,55 m.n.p.m.
27	1		0,30 m do 0,40 m	41,70 - 41,60 m.n.p.m.
27	8		1,50 m	40,50 m.n.p.m.
27	21		1,50 do 1,70 m	40,50 - 40,30 m.n.p.m.
27	27		1,70 do 2,3 m	40,30 - 39,70 m.n.p.m.
28		12	1,70 m	40,00 m.n.p.m.
28		10	0,55 m	39,45 m.n.p.m.
29	2		3,20 m	36,30 m.n.p.m.
29	15		1,50 do 1,70 m	38,50 - 38,30 m.n.p.m.
58	17		z wapienia	z wapienia
81	4		Kieliszki stanowią	Kieliszki stanowią
82	8		(ryc. 18a)	-
82	21		techniką przypominającą barbotino dla ceramiki	co w efekcie przypominało dekorację barbotino stosowaną w ceramice
87		7	(ryc. 20)	(s. 34, ryc.1)
89		8	bez wątpienia	prawdopodobnie

© Copyright by Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 1993

ISSN 0860-5777
ISBN 83-230-0787-X

Projekt okładki
Zofia Zarzycka

Redaktor
Marek Klecel

Redaktor techniczny
Joanna Rogozińska

Korektor
Ewa Chojńska

© Copyright by Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 1993

ISSN 0860-5777
ISBN 83-230-0787-X

Wydanie 1. Nakład 350 egz. Ark. wyd. 9.01, Ark. druk. 9.50. Papier kł. III, 70 x 100. Oddano do składu w marcu 1993 r. Podpisano do druku w marcu 1993 r. Zest. nr 2235

SPIS RZECZY

Łudwika Press, W dziesiątą rocznicę śmierci Profesora dr. Kazimierza Majewskiego	7
Tadousz Biniewski, Profesor Kazimierz Majowski w Novae	13
Łudwika Press, Piotr Dyzek, Budowla JL w Novae /odcinek IV/	25
Waldemar Klinger, Analiza murów valetudinarium w Novae odsłoniętych w wykopie IV/1987	45
Piotr Dyzek, Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w roku 1989 na odcinku IV	54
Galina Dankova, Kieliszki i unguentaria z Novae. Materiały do katalogu	77
Jerzy Kolendo, Inskrypcje niewolników i wyzwolenców z Novae	127
L.P., Sesja naukowa w Świsztowie w 1989 roku	143
Piotr Dyzek, Bibliografia prac dotyczących Novae, z lat 1987–1990. Badania polskich archeologów i historyków	145

CONTENTS

Ludwika Press, Prof. Kazimierz Majewski. In the Tenth Year after his Death	7
Tadeusz Biniewski, Profesor Majewski at Novae	13
Ludwika Press, Piotr Dyczek, The Building JL at Novae	25
Waldemar Klínger, An Analysis of the Hospital's Walls /trench IV/1987	45
Piotr Dyczek, Results of the Archaeological Excavations Conducted in 1989 /Section IV/	54
Galina Dankova, Materials to the Catalogue of the Glass Vessels from Novae: Goblets and Unguent Bottles	77
Jerzy Kolendo, Inscriptions of Freedmen and Slaves from Novae	127
L.P., An archaeological session at Svistov in 1989	143
Piotr Dyczek, Bibliography of Works/1987-1990/: Polish Research at Novae	145

СЪДЪРЖАНИЕ

Людвика Пресс, В десетата годишнина от смъртта на проф. др Кажимиеж Майевски	7
Тадеуш Биниевски, Проф. Кажимиеж Майевски в Нове	13
Людвика Пресс, Пьотр Дичек, Сградата JL /Сектор IV/ в Нове	25
Валдемар Клингер, Анализ на стените на валегудинариума в Нове, открити в изкоп IV/1987	45
Пьотр Дичек, Резултати от археологическите изследвания, проведени през 1989 година в сектор IV	54
Галина Данкова, Чашки и унгуентарии от Нове. Материали за каталог	77
Йежи Колендо, Инскрипции на роби и освободенци от Нове	127
Л. П., Научна сесия в Свищов през 1989 година	143
Пьотр Дичек, Библиография (1987-1990) на Нове. Дейност на полските автори	145

Ludwika Press

ROK 1991 – W DZIESIĄTĄ ROCZNICĘ ŚMIERCI PROFESORA DRA KAZIMIERZA MAJEWSKIEGO

Od dziesięciu lat /27 lipca 1981 roku/ nie żyje Prof. dr Kazimierz Majewski, archeolog, profesor Uniwersytetu Warszawskiego, członek rzeczywisty Polskiej Akademii Nauk, wychowawca kilku pokoleń uczniów na trzech wyższych uczelniach – we Lwowie, Wrocławiu i Warszawie¹, twórca własnej szkoły archeologicznej, współorganizator i pierwszy kierownik ekspedycji Archeologicznej Uniwersytetu Warszawskiego w Novae.

Każde z trzech miast uniwersyteckich odegrało inną rolę w życiu Prof. Majewskiego. We Lwowie na Uniwersytecie Jana Kazimierza wybrał swoją drogę życiową. Bardzo wczesnie młodym historykiem zainteresował się prof. Edmund Bulanda, kierownik Katedry Archeologii Klasycznej, potem promotor i zwierzchnik Kazimierza Majewskiego, który uzyskał doktorat i habilitację z archeologii. Słuchał wykładów najwybitniejszych humanistów lwowskich, brał udział w życiu kulturalno-naukowym miasta.

Z tych lat datują się liczne podróże naukowe Kazimierza Majewskiego, ważne poznawczo, wprowadzające w europejskie środowisko naukowe, a także pierwsze prace wykopaliskowe w ekspedycjach polskich i obcych. Wojna zastała go na stanowisku kierownika katedry historii starożytnej Uniwersytetu Jana Kazimierza. Potem nastąpił okres przeżyć wojennych, praca w jakiejś firmie budowlanej, wreszcie w Muzeum, gdzie miał przynajmniej kontakt z niektórymi zabytkami pradziejowymi.

Rok 1945 przyniósł możliwość repatriacji. Profesor Majewski wybrał Wrocław, miasto, które ogromnie ucierpiało wskutek działań wojennych. Tam z grupą podobnych zapaleńców budował od podstaw polskie życie kulturalno-naukowe i przygotowywał otwarcie Uniwersytetu Wrocławskiego na przyjęcie pierwszych studentów nauk humanistycznych w roku akademickim 1945/1946. Pozostał w tym mieście do roku 1951, a jego talent pedagogiczny, energia i bardzo indywidualny sposób organizowania pracy długo pozostanie w pamięci wrocławskiego środowiska naukowego dzięki zapoczątkowanym przez Profesora cennym inicjatywom humanistycznym.

W Warszawie dzielił czas między Uniwersytet a Zakład Archeologii

Antycznej IHKM PAN. Ale kiedy przyszła chwila, że z nakazu władz trzeba się było zdecydować na jedno miejsce pracy, prof. Majewski wybrał Uniwersytet, a więc pracę dydaktyczno-naukową. Dużo czasu poświęcał kierowanej przez siebie ekspedycji archeologicznej UW w Novae². Pracował zawsze bardzo intensywnie, należał do towarzystw naukowych polskich i zagranicznych, był członkiem rad kilku instytutów i komitetów redakcyjnych, a przy tym ani na chwilę nie osłabiał rytmu swojej twórczości badawczo-naukowej.

Bogata i twórczą spuściznę tego uczonego próbowano już kilkakrotnie opisywać, ale nawet jego uczniowie nie potrafili odtworzyć tego, co ulotne i niepowtarzalne, lecz pozostające w świadomości ludzi wrażliwych na zawsze. Myślę o atmosferze niezapomnianych posiedzeń czwartkowych z młodymi archeologami, po mistrzowsku prowadzonych dyskusjach naukowych, wykładach i seminariach. Profesor bardzo poważnie traktował pracę dydaktyczną; stanowiła ona, obok pracy naukowej, istotną treść jego życia. Oto jedna z refleksji Profesora nad zakresem nauczania młodzieży akademickiej — przyszłych archeologów: „Nie wystarczy naszym studentom dać w wykładach encyklopedyczną wiedzę o klasycznym świecie grecko-rzymskim, na seminariach zaś nauczyć metodycznie poprawnej pracy badawczej w tym zakresie, ale trzeba ich wychowywać w duchu humanistycznym, trzeba wskazywać na treści humanistyczne, jakie tkwią w mitach i w literaturze, w poezji, rzeźbie, malarstwie i w naukach ścisłych Greków i Rzymian. Trzeba wskazywać na to, co w tych bogatych dziedzinach twórczości klasycznej jest żywego i trwałego, co sprawia, że mamy świadomość więzi między starożytnością grecko-rzymską a naszym światem...”

Tematy wykładów monograficznych Profesora wynikały z prowadzonych przez niego w tym samym czasie badań własnych, co nadawało każdemu spotkaniu wyjątkowy charakter; studenci dopuszczeni do warsztatu pracy Uczonego przeżywali je jak szczególną przygodę intelektualną.

Prof. Majewski poświęcał dużo uwagi każdemu myślącemu studentowi, który okazywał zainteresowanie przeszłością. Z dyskusji nad przedstawionymi pracami seminaryjnymi wynikały zagadnienia dotyczące problemów merytorycznych, źródłoznawczych, stosunku do literatury przedmiotu, konstrukcji pracy — wszystkie sprowokowane pytaniami Profesora, który stawiał je w sposób szczególny i prowadzący nieomylnie do zamierzonego celu.

Bogata skala zainteresowań Profesora sprawiła, że nigdy nie ograniczał się do głównych nurtów swoich prac badawczo-naukowych, to jest do kultury egejskiej czyli kultury brązu w Grecji w III i II tysiącleciu³, kultury materialnej Greków i Rzymian⁴ oraz relacji między światem antycznym a „barbaricum” ze szczególnym uwzględnieniem kontaktów ludności naszych ziem z Imperium Rzymskim⁵. W każdej z tych dziedzin Prof. Majewski pozostawił znakomite prace, które zapewniły mu uznanie nie tylko w kraju lecz także poza jego granicami. Natomiast w licznych studiach szczegółowych dał wyraz swoim

przemyśleniom na wiele innych tematów, związanych z wiedzą o świecie antycznym. Dla przykładu warto wspomnieć o „małym antyku” i konsekwentnych próbach jego rehabilitacji. Chodziło o przyznanie właściwego miejsca sztuce ludowej w świecie antycznym i właściwą ocenę kultury społeczeństw, które nie zatraciły swojej odrębności mimo kontaktów z kulturą grecką lub rzymską, pomnie stuleci samodzielnego rozwoju.

Prof. Majewski nie zdążył napisać zamierzonej pracy o sztuce trackiej. Zgodnie ze swoimi poglądami odnotował w 1967 roku: „Spoglądając z odległej perspektywy historycznej na sztukę Bułgarii w starożytności jesteśmy ciekawiej jej „trackości”, jej rodzimych cech trackich, które /.../ tylko z pewnym prawdopodobieństwem możemy uchwycić w naszych badaniach”. /Sztuka tracka. Na marginesie książki I. Wenedikowa i T. Gerasimowa, Archeologia XXIX 1978 /1979/, s. 196/.

Domagał się uwzględnienia kultury materialnej w studiach archeologicznych, ale czuł się w nie mniejszym stopniu historykiem sztuki. Uważał, że „sztuka jest nie tylko żywa, ale ciągle nabiera nowych treści, nowych symbolów, nowych myśli estetycznych”. /Metoda etnologiczna i historyczna w nowszych badaniach historii sztuki antycznej, Archeologia XXIX 1978 /1979/, s. 113/.

Przez wiele lat prof. Majewski zbierał materiały do pracy o posągach i obrazach w świecie grecko-rzymskim. „Ich rola — pisał w 1966 roku. — sięga daleko poza sferę twórczości artystycznej, przenika do ideologii szeroko pojętej, do życia społecznego i politycznego”. Słowa godne archeologa z wykształceniem historycznym. Warto wspomnieć o rozważaniach Profesora na temat stosunku chrześcijan do pogańskiej spuścizny antycznej w okresie schyłku Cesarstwa Rzymskiego i u progu Średniowiecza. W Rzymie, do którego wielokrotnie powracał, odczuwał na każdym kroku, że „tam się /.../ w sposób doskonały splata antyk ze Średniowieczem, Renesans z czasami najnowszymi” /Wstęp w: S. J. Gąsiorowski, Pisma wybrane, Wrocław 1969, s. 7/.

Rozwijając własną twórczość naukową był równocześnie inspiratorem i organizatorem badań, podejmowanych przez liczny zespół jego uczniów i współpracowników. Ze szkoły Profesora wyszło 9 samodzielnych pracowników nauki. Najważniejsze kierunki badań Prof. Majewskiego znalazły wśród nich kontynuatorów, którzy dowiedli, jak wiele ważnych wątków wprowadził do naszej literatury naukowej i jak istotne myśli, godne rozwinięcia i skonfrontowania z nowymi odkryciami, przekazał.

Troszczył się o to, żeby prace naszych wybitnych archeologów nie zostały zapomniane⁶. Doprowadził do przedruku jednych, domagał się wznowienia wielu innych. W związku z 50-ą rocznicą śmierci Piotra Bieńkowskiego Prof. Majewski pisał z uznaniem o jego *Historii biustu starożytnego*. „Trudno dziś dostępna w naszych bibliotekach powinna być /.../ ponownie wydana po

polsku dla młodych adeptów archeologii klasycznej... niech na jej przykładzie poznają najlepsze prace polskie z zakresu historii sztuki starożytnej /Archeologia XXVII 1976 /1977/, s. 174/.

W tych wspomnieniach zaledwie kilkoma kreskami można było naskizować niezapomnianą postać Uczzonego i Nauczyciela o wybitnie oryginalnym dorobku i intensywnej woli działania dla dobra archeologii i zainteresowanych nią ludzi⁷. Prof. Majewski założył Wrocławskie Towarzystwo Naukowe i Polskie Towarzystwo Archeologiczne. Zapoczątkował prowadzenie bibliografii prac archeologicznych wydawanych w Polsce. Publikował zeszyty ze streszczeniami artykułów powstałych w środowisku jego uczniów i współpracowników, wyprzedzając znacznie treść abstraktów. Założył we Wrocławiu rocznik „Archeologia”, który został, po przyjeździe Profesora do Warszawy, organem IHKM PAN, nadal pod jego redakcją. Od roku 1981 prowadzony jest z powodzeniem przez Prof. Marię Nowicką. Dzięki Prof. Majewskiemu powstała Bibliotheca Antiqua powołana do wydawania książek z zakresu archeologii śródziemnomorskiej w IHKM PAN.

W Warszawie wprowadził w życie plan systematycznych studiów nad kulturą materialną dawnych społeczeństw jako współorganizator wspomnianego już Instytutu. W artykule Profesora z roku 1978 czytamy: „w naszej pracy indywidualnej i zespołowej w Zakładzie Archeologii Antycznej IHKM PAN wytycznymi metodologicznymi były w zasadzie poglądy na kulturę sformułowane w twórczości naukowej Stefana Czarnowskiego /.../, jego zasadnicze myśli teoretyczne i metody logiczne o kulturze, /a więc i o kulturze materialnej/ nie są dostatecznie upowszechnione wśród czytelników literatury humanistycznej”. /Rozważań nad historią antycznej kultury materialnej ciąg dalszy, Kwartalnik HKM 1978, nr 26, s. 209/. Obecnie problemy kultury materialnej świata antycznego znalazły wszędzie należne im miejsce w nauce światowej.

Prof. Majewski wprowadził swoich uczniów na teren greckiego miasta Olbii /płd. część ZSRR/. Tam wspólnie z prof. Sławinem archeologowie z Polski pracowali nad odsłanianiem greckiej agory. Prace wykopaliskowe w północnej Bułgarii /pod kierunkiem Prof. Majewskiego/ związały młodych polskich naukowców z problemami archeologii limesowej w Europie. Wyniki prac bułgarsko-polskich w Novae zwróciły uwagę specjalistów na rzymską twierdzę naddunajską⁹.

Profesor Majewski, aktywny do końca, prowadził na prośbę Dyrekcji Instytutu Archeologii, także po przejściu na emeryturę, wykład z metodologii i w czerwcu — jak zwykle — zakończył egzaminem rok akademicki 1980/1981, ostatni w swoim życiu.

Przypisy

¹ Pobyt Prof. Majewskiego we Lwowie w latach 1922–1945; we Wrocławiu 1945–1951; w Warszawie 1952–1981. Przez kilka semestrów dojeżdżał do Poznania, gdzie prowadził wykłady z archeologii.

² Pod redakcją Prof. Majewskiego były systematycznie publikowane obszernie sprawozdania po każdej kampanii wykopaliskowej /od rocznika Archeologii XII 1961 /1962/, s. 75–170/.

³ K. Majewski, Figuralna plastyka cyklicka. Geneza i rozwój form, Lwów 1935; tenże, Kultura aigajska, Lwów 1933; Knossos i Mykeny. U kolebki cywilizacji europejskiej, Wrocław–Warszawa 1948; tenże, Kreta–Hellada–Cyklady. U kolebki cywilizacji europejskiej, Warszawa 1963. Bibliografia prac Prof. Majewskiego przekracza 500 pozycji. Por. St. Kołkówna, Archeologia Polona XIV 1973, s. 15–52; tenże, Archeologia XXXIII 1982 /1985/, s. 39–42.

⁴ Pod redakcją K. Majewskiego wyszła Kultura materialna starożytnej Grecji /praca zbiorowa/, t. I–III, Warszawa–Wrocław 1975–1978.

⁵ K. Majewski, Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich, Wrocław 1949; tenże, Importy rzymskie w Polsce. Wybór źródeł archeologicznych do dziejów kontaktów ludności ziem Polski z Imperium rzymskim, Warszawa–Wrocław 1960; tenże, Kultura rzymska w Bułgarii, Warszawa–Wrocław 1989.

⁶ S. Przeworski, Opera selecta, Wrocław... 1987 /ze słowem wstępnym K. Majewskiego/; S. Gąsiorowski, Pisma wybrane, Wrocław... 1969 /ze wstępem K. Majewskiego/.

⁷ Obszerniej o działalności Prof. Majewskiego pisali jego uczniowie i współpracownicy w 1982 roku: Kazimierz Majewski /25 III 1903 – 27 VII 1981/. Życie i dzieło. Napisał: Ludwika Press, Maria Nowicka, Bogdan Rutkowski, Jerzy Wielowiejski, Aleksandra Wąsowicz, Stefan Parnicki-Pudeiko, Stanisława Kołkówna, w: Archeologia XXXIII 1982 /1985/, s. 9–49.

⁸ Przez wiele lat był Prof. Majewski korespondentem „F A S T I Archeologii” w Rzymie, informując systematycznie redakcję rocznika o twórczości naukowej naszych archeologów.

⁹ Oto fragment rozważań K. Majewskiego /Kultura rzymska w Bułgarii, Wrocław–Warszawa 1969, s. 66/ nad znaczeniem miasta Novae: „Novae to miasto rzymskie leżące na bardzo ważnym szlaku komunikacyjnym, którym przypuszczalnie docierały wyroby warsztatów grecko-rzymskich z Egiptu i Azji Przedniej do prowincji naddunajskich, a nawet poza granice cesarstwa — na północ, do wielu krajów, a wśród nich i na ziemi dzisiejszej Polski. Stąd zainteresowanie tym miastem polskich archeologów klasycznych, badających związki cywilizacyjne cesarstwa rzymskiego z kulturami ludów zwanych przez starożytnych pisarzy barbarzyńskimi /.../ Miasto to interesuje także archeologów i historyków opracowujących zagadnienie początków miast w Europie /.../ Novae /.../ zapewne pozwoli po jego planowym odkopaniu, zbadać proces przechodzenia kultury grecko-rzymskiej okresu cesarstwa w kulturę bizantyjską, wczesnośredniowieczną”. W toku prac okazało się także jak ważny rozdział we wczesnych dziejach Novae — siedziby legionu I Italskiego, stanowiła jej baza militarna z zabudową charakterystyczną dla rzymskiej twierdzy legionowej.

Tadeusz Biniewski

PROFESOR KAZIMIERZ MAJEWSKI W NOVAE

Profesor Majewski spędził w Novae jako kierownik Ekspedycji Archeologicznej Uniwersytetu Warszawskiego 12 sezonów /1960–1971/. Pełen energii i prawdziwie młodzieńczego zapału był wszędzie. Czuwał, pomagał, doradzał. Tylko fotograf Ekspedycji miał kłopoty, gdy chciał sfotografować Profesora podczas pracy. Profesor Majewski nie lubił się fotografować, a w Novae miał się szczególnie na baczności. W archiwum Ekspedycji pozostały jedynie nieliczne zdjęcia grupowe, np. podczas wprowadzonych przez Profesora zebrań seminaryjnych polsko-bułgarskich w terenie. Pragniemy je teraz przypomnieć.

1. Prof. Majewski wśród archeologów z Novac i Jatro. Fot. T. Biniewski

2. Novac. Seminarium w terenie. Pierwszy sezon odkryć z płu. zachodniej części Novac. B. Sułtow, kustosz Muzeum Archeologicznego w W. Tyrnowo, informuje o postępach prac

3. Prof. Majewski podczas porannego obchodu stanowisk

4. Rozmowa przy bazie kolumny z prof. prof. D. Dymitrova i S. Panickim-Pudenko

5. Novae. Profesor w towarzystwie architekta Ekspedycji, doc. R. Massalskiego i mgr. Z. Tabasza w portyku zachodnim późnorzymskiej „Budowli z portykami”

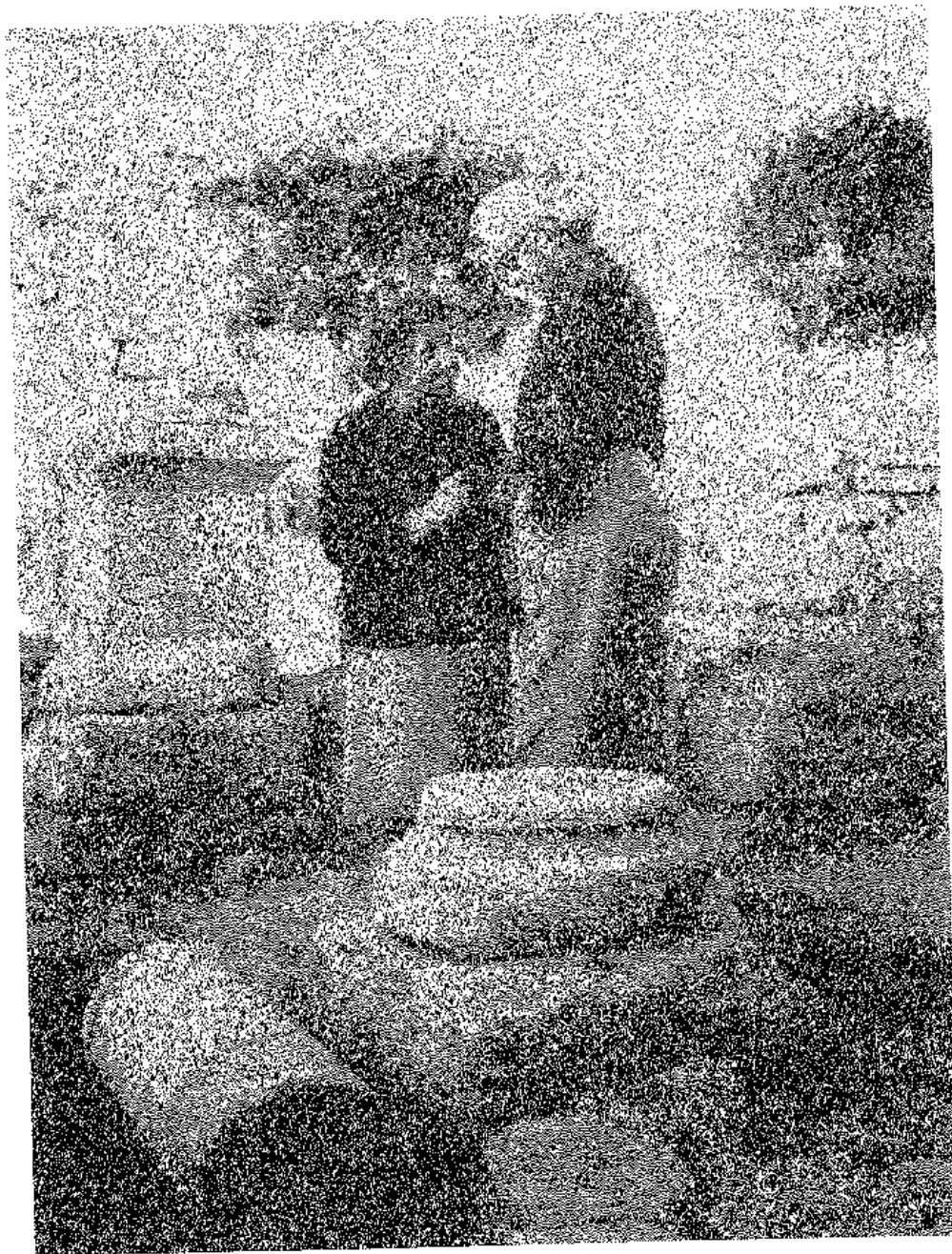

6. Novac. Seminarium w terenie. Przy pld. wachodnim narożniku łaźni w „Budowli z portykami”.
Osoba referująca, Ludwika Press, odpowiada na pytania

7. Novac. Seminarium w terenie. Przy zachodnim murze obronnym

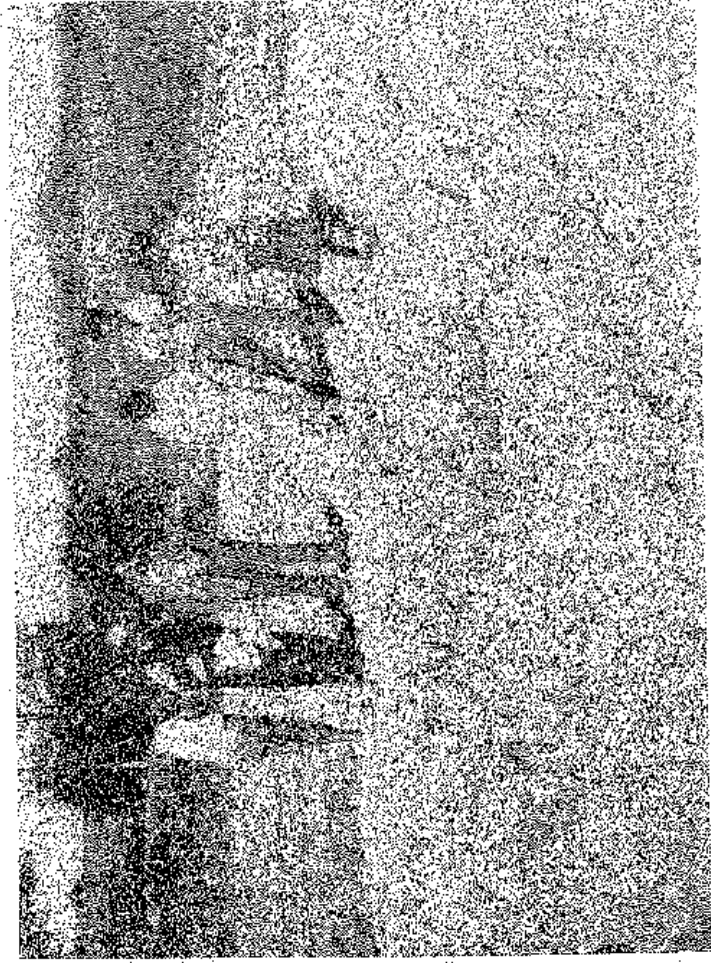

8. Prof. Majewski w towarzystwie żony w portyku zachodnim

9. Profesor obscrwuje oczyszczanie świeżo odkrytej płyty z inskrypcją i z wyobrażeniem trójcy kapitołińskiej w reliefie. Odkrył ją B. Sułtów w murze bardzo uszkodzonej budowli, gdzie została wórnio użyta

10. Rozmowy polskich i bułgarskich archeologów w terenie

11. Seminarium w terenie. Dr. Kolkówna objaśnia

12. Novae. Wyplata w terenie w obecności 2-osobowej komisji

Ludwika Press, Piotr Dyczek

BUDOWLA JL W NOVAE

Na odcinku IV, w północno-zachodniej części Novae można wyodrębnić 12 okresów w dziejach osadnictwa i 6 faz budowlanych. Obejmują one zabudowę najwcześniejszą, legionową i cywilną¹.

Budowla JL powstała po upadku szpitala legionowego, w okresie VII, faza III² /ryc. 1/. Od południa przylegał do niej brukowany dziedziniec /1/ na wysokości 40,12 m. n.p.m. Z dziedzińca wchodziło się do wnętrza J przez boczne wejście z progiem /40,55 m. n.p.m./, umieszczone w pobliżu południowo-wschodniego narożnika budowli /kw. III 383/. Obecna szerokość wejścia wynosi 1,65 m, w starożytności mogło być węższe. Jego zachodnia krawędź ma formę oryginalną, wschodnia jest uszkodzona. Główne wejście do budowli JL prowadziło z wąskiej brukowanej uliczki WZ, przez portyk kolumnowy L /ryc. 2/. Zdaniem R. Massalskiego była to frontowa reprezentacyjna fasada całej budowli. Do wnętrza J wchodziło się niegdyś przez drzwi dwuskrzydłowe /szer. 2,08 m/ w północnym murze. In situ zachował się kamienny pęknięty próg bez części południowej /2,10 m × 0,85 m/ /ryc. 3/.

We wnętrzu J, założonym na planie nieregularnego czworoboku /wymiary wewnętrzne: 19,20 m półn. × 7,90 m zach. × 18,10 m płd. × 6,65 m wsch./ natrafiliśmy jedynie na ślady dwóch podpór /por. sondaż J 1/; było ich zapewne więcej, gdyż wymagało tego wnętrze o podobnej rozpiętości. Natomiast zabrakło pozostałości ścian działowych, które mogłyby świadczyć o podziale wewnętrznym całego pomieszczenia. Nieliczne fragmenty rzekomych murów w obrębie J okazały się przypadkowym skupiskiem kamieni, tylko w dwóch miejscach było inaczej. Wzdłuż północnego muru wnętrza J zarysowała się na głębokości 1,40 m prostokątna konstrukcja z kamieni polnych, obecnie bez zaprawy /ryc. 4/, oznaczona na roboczym planie — J₁. Jej południowy mur urywa się w odległości 2,35 m od muru zachodniego wnętrza J. Mur wschodni dochodzi do zamurowanego w tym czasie wejścia północnego wnętrza J. Na znacznie większej głębokości, 0,18 m nad posadzką w zachodniej części wnętrza J, ukazały się pozostałości muru PP z polnych kamieni, który w chwili odkrycia miał 2,60 długości.

Walentyniana /356/77 w/, żelazny topór /101/73 w/, odłamek kapitelu jońskieckiego /112/73 w/, lampa odkryta w dwóch odłamkach /29/73 w/, należąca do tzw. wariantu północno afrykańskiego z IV wieku n.e., z dekoracją złożoną z pawich oczek i gałązek palmowych; między otworem na oliwę a palnikiem – wypukły znak krzyża. Lampa z Novae znajduje ścisłą analogię w lampie z Constancy⁵. W zachodnim bardzo uszkodzonym murze portyku natrafiono na lampę z zielonkawą glazurą /34/68 w/ i dolną część kamiennego mortarium /98/73 w/.

Kiedy osunęły się kamienie interkolumnium w okresie dzielącym dwie kolejne kampanie, dawna postać portyku z kolumnami /dł. 15,20 m/ stała się czytelniejsza. Bazy kolumn /a–f/ mają różne proporcje /średnica od 0,40 m do 0,48 m/, profilowanie i sposób obróbki, podobnie jak ich postumenty. Na bazie a usytuowanej na osi północno-zachodniego narożnika budowli JL /kw. II 340/ zachował się bardzo mały fragment trzonu /wys. 0,12 m/. Wysokość odłamka trzonu na bazie e dochodzi do 0,95 m. Luźny odłamek trzonu przy bazie e zachował się do wysokości 0,28 m. Najwyższy postument przekraczał 0,60 m. Odległości między nimi wahają się od 2,30 do 3,15 m, przy czym najszersza jest między bazami d i e, na osi wejścia do wnętrza J. Bruk uliczki odsłoniętej na północ od portyku był późniejszy od budowli JL. Kiedy kładziono płyty tego bruku uwzględniono obecność bazy a (bez postumentu), przycinając półokrągło krawędź płyty przylegającej do trzonu (zachowanego do nieznaczonej wysokości). Do innych baz, a raczej ich postumentów, bruk przylegał nie naruszając północnej linii kolumnady /ryc. 9, 10/.

W portyku L, poniżej warstwy brunatnej ziemi ze srebrną monetą Aleksandra Sewera był bruk z kamiennych płyt /39, 55 m n.p.m./ Płyty leżą o 0,60 m niżej od progu w północnym wejściu do wnętrza J /może wchodziło się tam po kilku stopniach/ i o 0,30 m niżej od postumentów kolumn w portyku.

Odłamki czerwonego i zielonego tynku leżące wzdłuż południowej ściany portyku świadczą o tym, że portyk otrzymał kolorową dekorację ścienną. W jego wnętrzu, na głębokości 1,70 m, był krąg kamienny o średnicy wewnętrznej 1,90 m, z przerwą szer. 0,90 m po stronie południowo-zachodniej /ryc. 4/. Jego obecna głębokość wynosi 0,55 m. Zachowały się trzy dolne warstwy nieregularnych kamieni kręgu, który zajmował całą szerokość portyku. Krąg wypełniała sypka ciemna ziemia ze śladami ognia; w kilku miejscach były grudki zaprawy. Krąg zawierał też drobne odłamki ceramiki naczyniowej /9/ i 4 kości małych zwierząt. Trudno określić jego funkcję, brak dowodów, że służył jako miejsce do przygotowania np. wapna podczas prac budowlanych. Wiadomo tylko, że był wcześniejszy od północnego muru portyku L.

W zachodniej części portyku wstrzymano eksplorację na poziomie posadzki z kamiennych płyt. Wschodnią część, oddzieloną płytkim murem działo-

wym PP, osadzonym w warstwie szarej ziemi wyeksplorowano do głębokości 3,20 m, odsłaniając zewnętrzne lico północnego muru wnętrza J, niedbale zabudowane wejście we wschodnim murze, i badając układ warstw po tej stronie.

W portyku L w humusie zwraca uwagę instrument medyczny w kształcie haczyka /12/68 w/, brązowy uchwyt nie zachowanego małego naczynia /99/68 w/, a także odłamki kolorowej ceramiki z XII wieku. W warstwie II /ziemia szarobrunatna/ był żelazny grot /20/68 w/ w płamie spalenizny na głębokości 1,0 m, gliniany dzbanek z 2 kosteczkami małych zwierząt /89/67 w/; poza tym naczynie z lejkiem /w dwóch fragmentach – 17/89 w/ w skupisku ceramiki przy zachodnim murze portyku. Z tej samej warstwy pochodzi dno lampy, przesłiki – z gliny /104/68 w/ i z kamienia /18/68 w/, odłamki kamiennych elementów architektonicznych /92/67 w; 17/67 w/, część mortarium /95/67 w/, a także stopki szklanych kieliszków /21/69 w, 21/68 w/. Na głębokości ok. 1,50 m do 1,70 m warstwę żółtoszarej ziemi, prawie bez znalezisk ceramicznych, przecinały smugi ziemi ciemnej ze śladami ognia. Głębiej, w warstwie ziemi szarobrunatnej, nad brukiem z płyt była wyżej wymieniona moneta Aleksandra Sewera, nie dokończona gemma z agatu /65/69 w/, lampa wczesnobizantyńska bez dekoracji /517/77 w/ przy murze północnym, na wschód od bazy f, odłamek lampy przy palniku /46/69 w/ i kamień żarnowy /45/69 w/; wśród fragmentów ceramiki naczyniowej – ostrodenne amforki we fragmentach. Po stronie wschodniej dokąd bruk nigdy nie dochodził albo się nie zachował, poniżej jego poziomu, brunatna ziemia zawierała mało znalezisk. Zarysowująca się w tej części portyku ciemna smuga z wyraźnymi śladami ognia przechodziła do pobliskiego wnętrza M.

Budowla JL należy do najwcześniejszej fazy kompleksu, który nazwaliśmy umownie budowlą z portykami /ryc. 9/. Wnętrze J, zajęło część dziedzińca legionowego szpitala i przylegającego doń od zachodu traktu wewnątrz, przy czym zachodni mur budowli J pokrywał się na całej swej długości z biegiem muru zachodniego tego traktu. Historia zabudowy tego obszaru była jeszcze wcześniejsza i sięgała okresu flawijskiego. Świadczą o tym pozostałości, które pochodzą z rozbiórki łaźni legionowej, wcześniejszej od valetudinarium.

W budowli J założono z poziomu podłogi, cztery sondáže: J 1 /kw. II 380, III 341, 361/, J 2 /kw. III 343, 344, 363, 364/, J 3 /kw. III 341/, J 4 /kw. III 361/. Celem trzech z nich /J 1, 3, 4/ było sprawdzenie biegu murów valetudinarium. Natomiast sondaż J 2 założono dla zbadania murów wnętrza J. W tym właśnie sondażu natrafiono na pozostałości po najwcześniejszej budowli legionowej⁶. Na calcu na głębokości 38,28 m n.p.m. uchwycono warstewkę (miąższości 3 cm) żółtego przesianego piasku. Możemy sądzić, że wyznaczała ona poziom podłogi w zadaszonym pomieszczeniu. Wyżej zalegało rumowisko o miąższości 0,5 m. Można w nim wyróżnić dwa wyraźne poziomy. Taki układ warstw wydaje się wskazywać, że na całym obszarze zostały przeprowadzone prace

niwelacyjne, wyrównujące teren pozostałościami rozebranej budowli legionowej. W dolnej części rumowiska, w szarej ziemi, znajdowały się resztki spalonych i zlasowanych elementów ceramicznych, okruchy węgla drzewnego i grudy zaprawy. Tam także natrafiono na bryły tynku, które składały się z paru warstw zaprawy różowej i białej o łącznej grubości 21 cm. Zewnętrzna powierzchnia była pokryta delikatnym białym tynkiem. Niektóre bryły zaprawy nie miały równej powierzchni, ale niegdyś nadano im kształt półokrągły⁷. Wyższą partię rumowiska stanowiła zbita warstwa szarozółta zawierająca grudy zaprawy. Także w sondażach J 1 i J 4, uchwycono pozostałości po budowli legionowej. W J 1 była to gruba — 0,75 m — warstwa brunatna z kawałkami węgla drzewnego⁸. Natomiast w J 4 — grudy białej i różowej zaprawy, brunatna i szara ziemia, fragmenty spalonych elementów ceramicznych oraz węgle drzewne⁹. Interesujące, że pozostałości takie nie występują po południowej stronie południowego muru budowli J — sondaż DZ 1 — lecz jedynie po jego północnej stronie¹⁰. W warstwach rumowiskowych wczesnej budowli legionowej znaleziono fragmenty rurek terakotowych, amfor i dużych dzbanów, kawałki szkła okiennego, ośelkę, muszle, miseczki, których powierzchnia zewnętrzna była pokryta czerwoną angobą, kawałki naczyń typu en barbotine oraz fragment malowanego tynku z dekoracją roślinną, kawałki cegieł pisé¹¹. Może to wskazywać, iż przed wzniesieniem szpitala, a później budowli J, znajdowały się w tym miejscu jakieś pomieszczenia, może związane z łaźnią flawijską¹². Inny charakter miało rumowisko, którego górną część uchwycono w sondażu J 3¹³. W żółto-brązowej warstwie występowały wkładki humusu oraz drobne kawałki malowanych tynków¹⁴. Jeden fragment był intensywnie różowy, na innych widoczne są zielone listki na białym tle, a także pasy purpurowe i brązowe. Prawdopodobnie warstwa uchwycona w sondażu J 3 powstała w wyniku prowadzenia prac niwelacyjnych i część ziemi pochodzi z innego miejsca. W rumowisku znaleziono także monetę z czasów Tyberiusza¹⁵.

Po wyrównaniu całego terenu poniżej poziomu budowli J do wysokości ok. 38,70 — 38,80 m n.p.m. przystąpiono do budowy szpitala legionowego. W sondażu J 2 uchwycono na poziomie 38,85 m n.p.m. warstewkę zaprawy, wyznaczającą powierzchnię dziedzińca szpitalnego¹⁶. Wyraźne są również pasmka humusu. Ponieważ na omawianym obszarze pierwotny poziom gruntu znajdował się dużo wyżej niż w północnej części odcinka IV, budowniczy szpitala nie stosowali metody stopniowego podnoszenia gruntu w miarę postępu prac budowlanych, ale od razu wzniesli rusztowania. Skromne pozostałości po takiej konstrukcji znaleziono, jak się wydaje, w sondażu J3; w odległości 0,45 m od zachodniego lica muru konstrukcyjnego (pomieszczenie 37 szpitala) zachował się ślad po kołku. Kołek miał kiedyś średnicę ok. 5 cm. Wydaje się, że w całym szpitalu murarze korzystali z identycznie zbudowanych rusztowań¹⁷. Podobnie jak w innych miejscach

w obrębie valetudinarium, również w sondażu J 3 natrafiono na pozostałości paleniska.

W wyniku prac rozpoznano układ pomieszczeń w zachodnim, przydziedzińcowym trakcie szpitala na obszarze, który zajęła później budowla J. Odslonięto konstrukcyjne i działowe mury pomieszczeń: 28, 36, 37, a w portyku L na głębokości 39,63 — 39,71 m n.p.m. także pomieszczenia 38¹⁸.

Mury legionowego szpitala zachowały się do naszych czasów częściowo w negatywie /południowa część budowli J/ częściowo in situ do wysokości ponad 39 m n.p.m. /część północna budowli J i portyk L/. Podłoga w pomieszczeniach valetudinarium była wysypana żółtym piaskiem i leżała na głębokości 38,78 — 38,90 m n.p.m. Różnice niwelacyjne mogą wynikać z osadzenia się niektórych partii podłóg. Z poziomów podłogowych wydobyto liczne fragmenty naczyń, głównie miseczek typu en barbotine¹⁹ oraz jeden niewielki fragment terra sigillata. W sondażu J 4 /pomieszczenie 36/ natrafiono na głębokości 38,70 m n.p.m. na prostokątną /1,2 m × 0,9 m/ łatę zbutwiałego drewna. Z warstwy tej wydobyto dwa fragmenty żelaznego okucia. Możliwe zatem, że są to pozostałości po stojącej w czasie funkcjonowania szpitala w przedsionku drewnianej skrzyni.

W sondażu J 2 uchwycono negatyw muru o orientacji WZ. Jego fundament sięgał całca, grubość wynosiła ok. 0,7 m. Interesujące, że nie natrafiono na kontynuację tego muru w leżącym bardziej na zachód sondażu J 3, mamy więc prawo przypuszczać, że wznoszona konstrukcja nie naruszyła układu szpitala. Ograniczono się do zabudowy wolnej przestrzeni na dziedzińcu. Z omawianym murem nie wiążą się żadne uchwyte warstwy archeologiczne, brak również znalezisk. Nie mamy zatem pewności, czy konstrukcja została wzniesiona w czasie, gdy szpital wyszedł już z użycia, czy też w końcowej fazie dokonano zabudowy dziedzińca²⁰. Nie ulega jednak wątpliwości, że omawiany mur został rozebrany z poziomu warstwy rumowiskowej, być może powstałej po zaprzestaniu funkcjonowania valetudinarium.

Natępnie przystąpiono do wznoszenia murów budowli J. Bezpośrednimi pozostałościami tych prac są ślady po rusztowaniach oraz dół z wapnem. W sondażu J 2 w odległości 1 m od zachodniego lica muru wschodniego, uchwycono otwór po kołku rusztowania, miał on średnicę 5 cm i był zagłębiony na 23 cm. W sondażu J 4 uchwycono dół z wapnem. Jego górna średnica miała 1,2 m, zaś głębokość ok. 0,7 m, co daje ok. 90 m³ wapna²¹. Po zakończeniu prac murarskich teren wewnątrz budowli wyrównano 30-centymetrową warstwą szarozółtej ziemi, w której znalazły się fragmenty ceramiki budowlanej, grudki zaprawy, kości zwierząt, fragmenty szyb i ceramiki uciążyniowej. Nie można wykluczyć, że przedmioty te należały do wyposażenia pierwotnego budowli J. Jeśli tak było, to jedynie w sondażu J 2 natrafiono na układ warstw związanych z tym pierwszym okresem użytkowania. Chociaż nie można również wykluczyć, że w samej budowli wydzielono wnętrza, które

służyło celom produkcyjnym – znaleziono bowiem przy północnym murze w sondażu J kawałki szkła, przepalanej cegły, kawałki metalu²². Istnieje również i inne wytłumaczenie, że po rozbiórce murów szpitalnych, a przed wzniesieniem budowli J wybudowano jakąś inną konstrukcję, później zniszczoną, zaś jej warstwy podłogowe zostały przecięte przez późniejszy mur północny budowli J. Warstwy te dochodzą do negatywu wspomnianego wyżej muru WZ. Ponieważ mamy pewność, że w tym czasie był on już rozebrany, można jedynie sądzić, na podstawie stratygrafii, że przez stosunkowo krótki czas istniała na jego linii działowa ściana z kamieni, albo z mniej trwałego materiału. Z okresem wczesnego użytkowania budowli J, możemy łączyć jedynie dwa znaleziska datujące: monetę Klaudiusza II oraz lampę z przelomu III i IV wieku²³.

Do naszych czasów zachowały się pozostałości po podłogach budowli J. Jak się wydaje na niektórych odcinkach, szczególnie w części zachodniej, podłoga była wykonana z płytek ceramicznych. Ich pozostałości uchwycono w sondażach J 1 i 3. Nie można wykluczyć, że ta część budowli J była oddzielona od pozostałej. Świadczyć o tym może ślad po słupie, przecięty w sondażu J 1. Słup miał średnicę 0,2 m i był zagłębiony na 0,5 m. Zapewne dla lepszej statyki podparto go w górnej części kamieniami. Słup stał w odległości 3 m od ściany zachodniej, 2 m od ściany północnej oraz 4,5 m od ściany południowej budowli J.

Przypisy

- ¹ L. Press, *The Valetudinarium and the Portico Building in Novae*, Studies in honorem Prof. Ch. M. Danov, Terra Antiqua Balcanica II, Sofia 1985, s. 369 nn.; R. Massalski, *Przemiany zabudowy na terenie odcinka IV, Novae – Sektor Zachodni*, 1981, *Archeologia* 34, 1983/1985/, s. 131–139; idem, *Przemiany zabudowy na odcinku IV. Uzupełnienia, Novae – Sektor Zachodni*, 1983, *Archeologia* 36, 1985/1987/, s. 110–113.
- ² Jej odkrywanie rozpoczęło się w 1966 roku. *Archeologia* 18, 1967/1968/, s. 154 nn.
- ³ J. Kolendo, *Novae – Sektor Zachodni*, 1969, *Archeologia* 22, 1971/1972/, s. 184 n.
- ⁴ L. Kajzer, A. Nadolski, *Fragmety uzbrojenia z Novae*, *Archeologia* 26, 1975/1976/, s. 152.
- ⁵ C. Iconomu, *Opate greco-romane*, Muzeul Regional de Archeologie Dobrogea 1967, s. 28, ryc. 55.
- ⁶ Cf. P. Dyczek, *Novae – Sektor Zachodni*, 1985, *Archeologia* 38, 1988, s. 149, ryc. 8.
- ⁷ Podobne kawałki zaprawy znaleziono w roku 1987 i 1989 we wschodniej i północnej części odcinka IV, *Archeologia* 40, 1989, s. 137.
- ⁸ Cf. R. Massalski, *Przemiany zabudowy na terenie odcinka IV*, *Archeologia* 34, 1983, s. 143.
- ⁹ P. Dyczek, *Novae – Sektor Zachodni*, 1987, *Archeologia* 40, 1989(1991), s. 137, ryc. 1.
- ¹⁰ L. Press, *Novae – Sektor Zachodni*, 1979, *Archeologia* 32, 1981, s. 94.
- ¹¹ P. Dyczek, *Novae – Sektor Zachodni*, 1985, *Archeologia* 38, 1988, s. 149.
- ¹² Nie można wykluczyć, że były to pomieszczenia nie związane z łaźnią. Mogły one zostać zniszczone w tym samym czasie co łaźnia, a następnie cały teren zniwelowano.
- ¹³ Sondaż ten nie był doprowadzony do calca. Większą część wypełnił mur PP szpitala.
- ¹⁴ P. Dyczek, *Valetudinarium po kampanii 1987*, *Novensia* V, w druku.
- ¹⁵ Jest to moneta Augusta wybita za czasów Tyberiusza – 153/85 w.
- ¹⁶ W sondażu M była to warstwa przepalanej glinki – głębokość 38,87 m n.p.m. Cf. Press, op. cit., s. 103, ryc. 32.

¹⁷ Ślady po rusztowaniach znamy także z sondażu PN 4 d., P. Dyczek, *Novae – Sektor Zachodni*, 1983, *Archeologia* 36, 1985, ryc. 22.

¹⁸ W roku 1987 przebadano zachodni koniec portyku L /wykop L 1/ gdzie natrafiono na dobrze zachowane korony murów szpitala z czerwonym tynkiem.

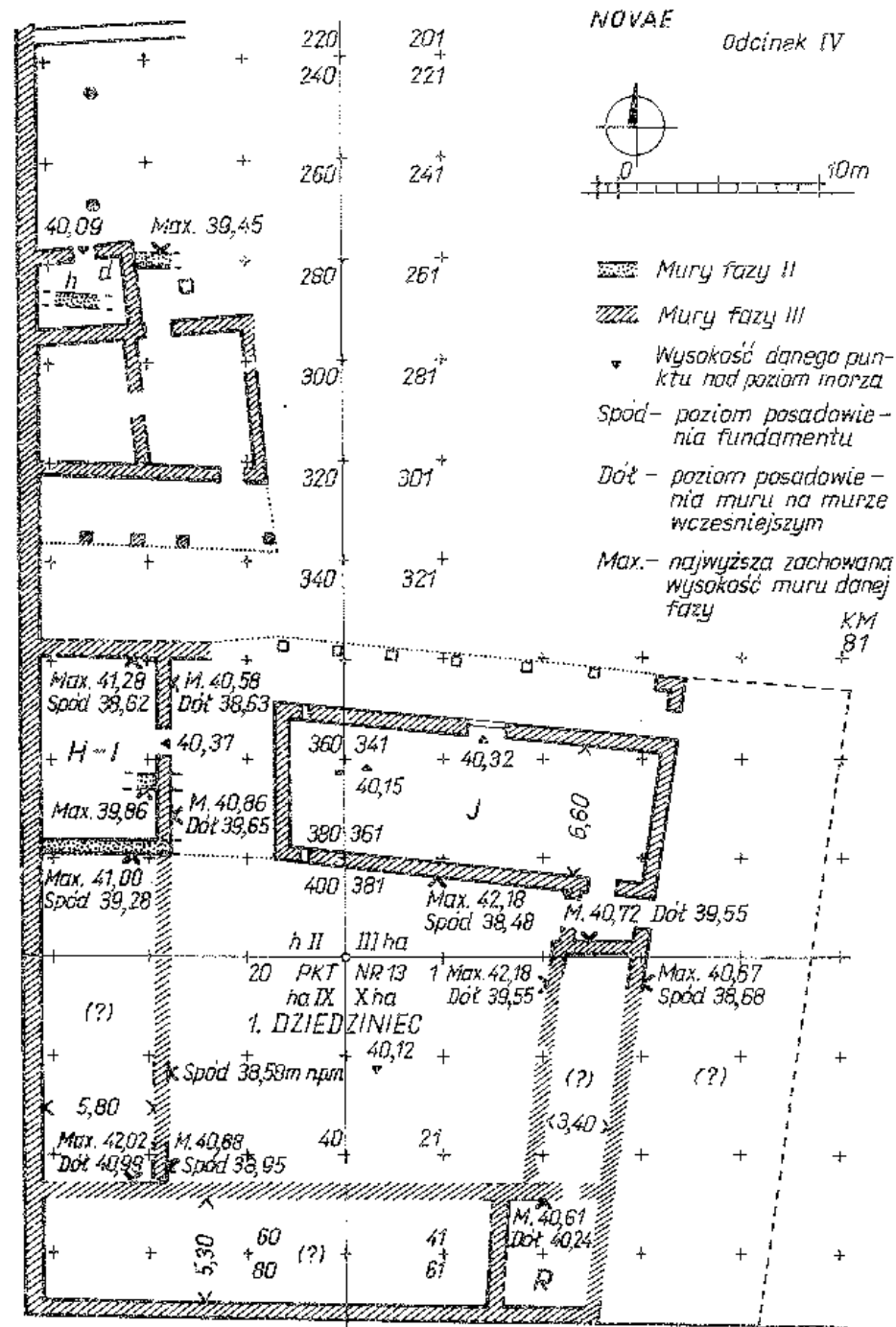
¹⁹ P. Dyczek, *Uwagi na temat ceramiki odkrytej w Novae w 1979 roku*. Odcinek IV. Budowla z portykami, *Novensia* I, s. 238 n.

²⁰ Jak się wydaje w centrum dziedzińca szpitalnego stała mała prostokątna budowla. P. Dyczek, *Novae – Sektor Zachodni*, 1985, *Archeologia* 38, 1988, s. 152.

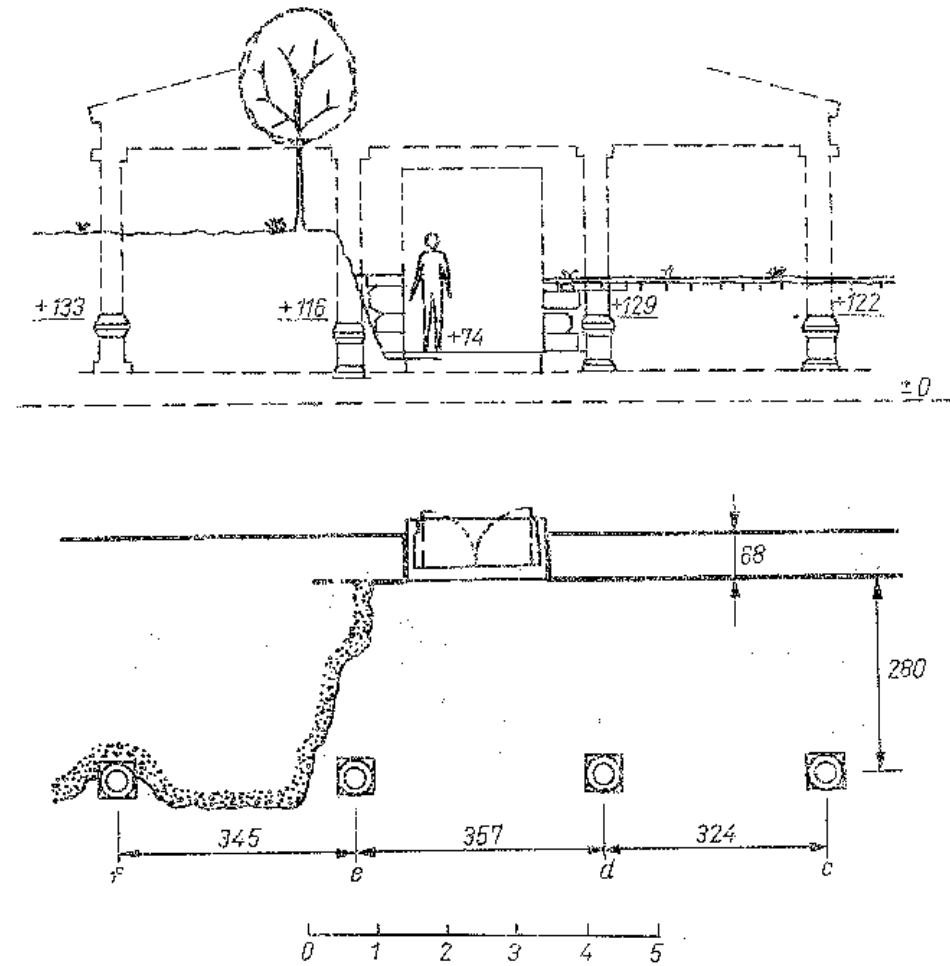
²¹ Podobny krąg wapna, (?) L. Press, *Novae – Sektor Zachodni* 1975, *Archeologia* 28, 1976, s. 157, ryc. 7.

²² Dyczek, op. cit., ryc. 8.

²³ Cf. D. Ivanyi, *Die pannonischen Lampen. Eine typologisch-chronologische Übersicht*, Budapest 1935, typ XI.

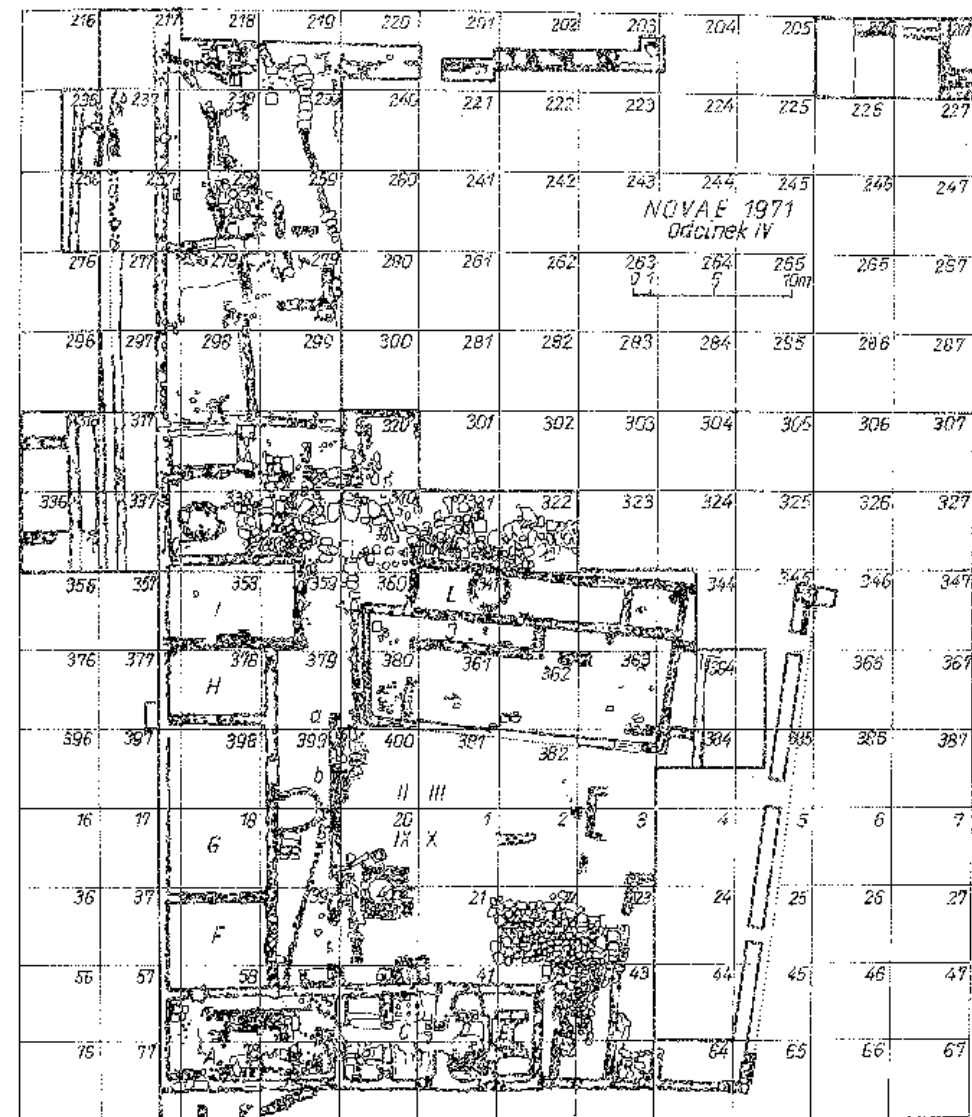
1. Novae, odcinek IV. Budowla J z portykiem I. oraz z sąsiednią zabudową w okresie VI i VII /faza II i III/. Opracował R. Massalski

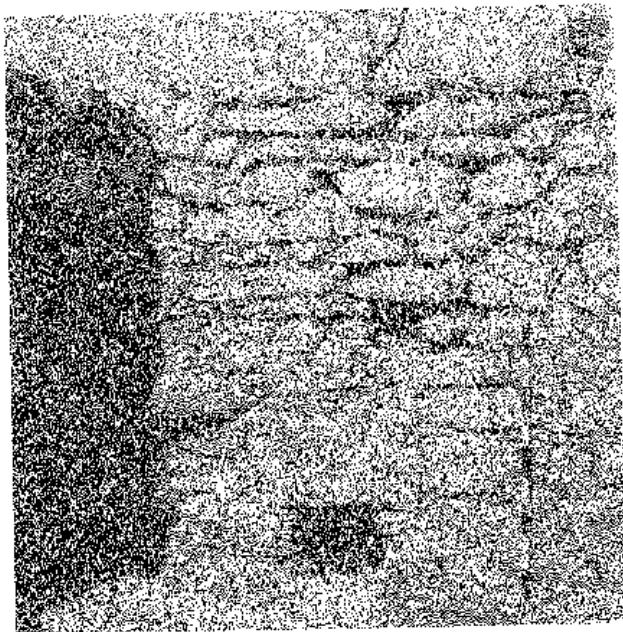
2. Częściowa rekonstrukcja portyku L. Opracował L. Dąbrowski

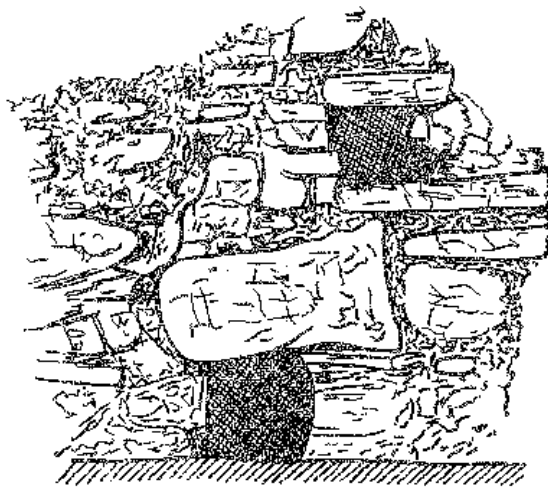
3. Próg in situ w północnym wejściu do wnętrza J. Fot. T. Biniewski

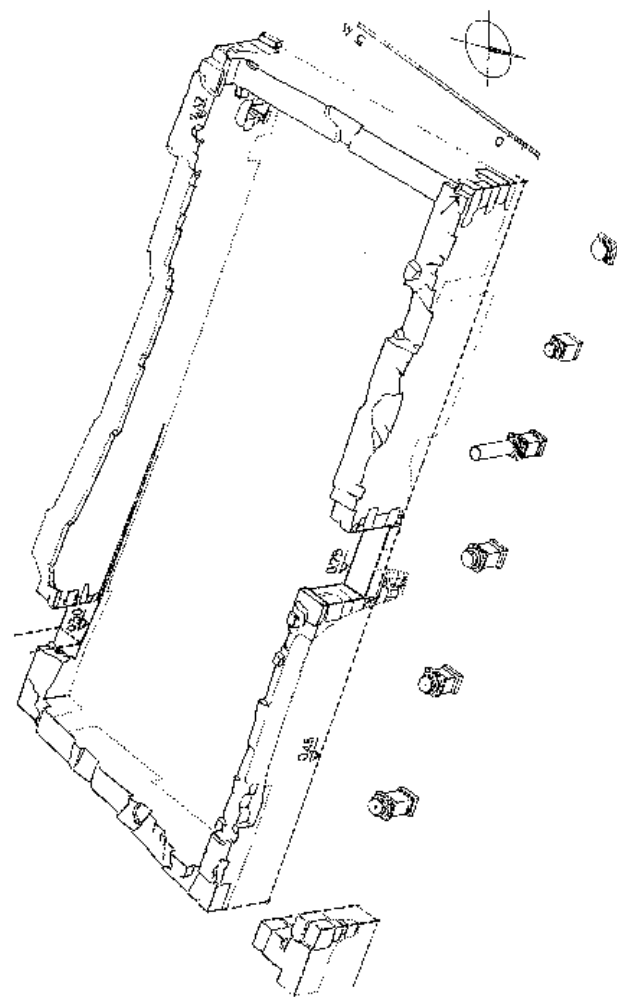
4. Novae 1971 Odcinek IV. Budowla JL z widocznym zarysem konstrukcji J₁. Okres IX. Opracował W. Szubert

5. Przełot w północnym murze
wnętrza J. Fot. T. Biniewski

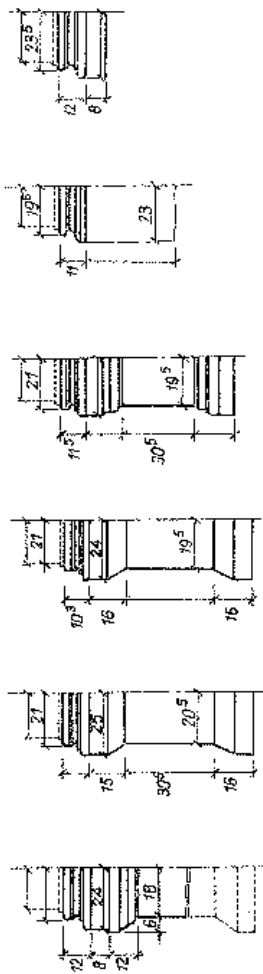

6. Przełot w północnym murze wną-
trza J. Rys. W. Szubert

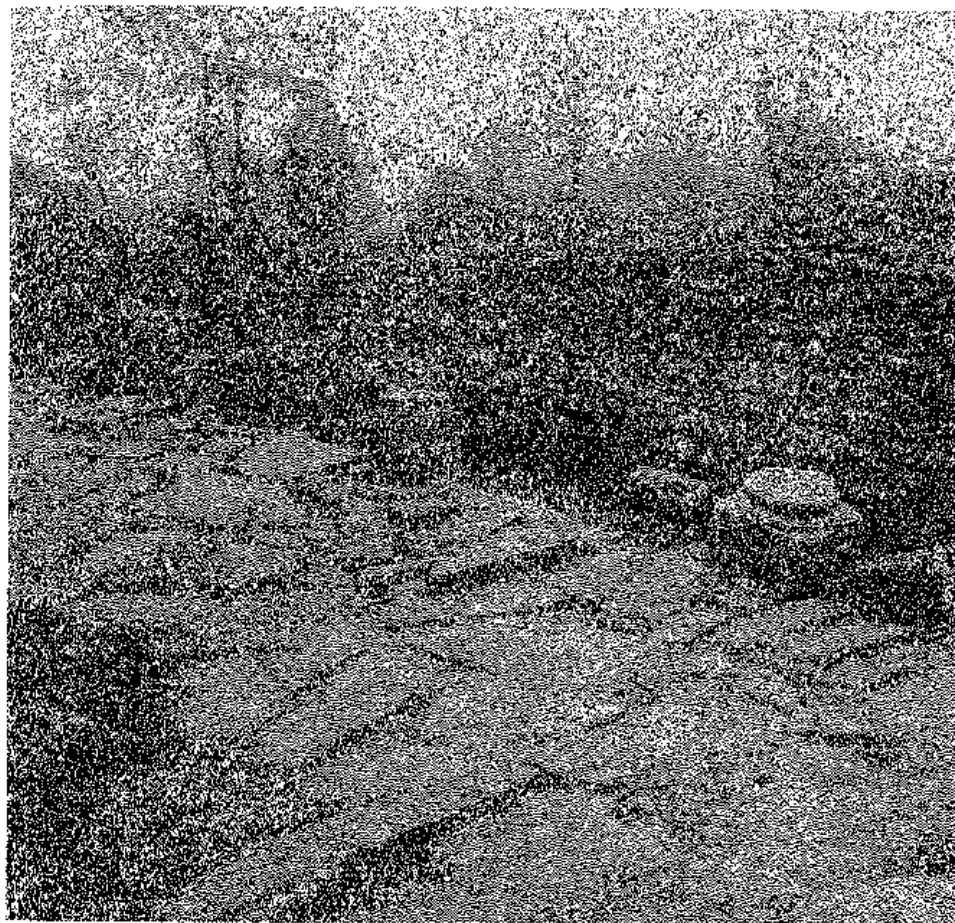

7. Budowla JL w aksjonometrii. W południowym murze widoczny jest drugi przełot. Oprac. R. Massalski

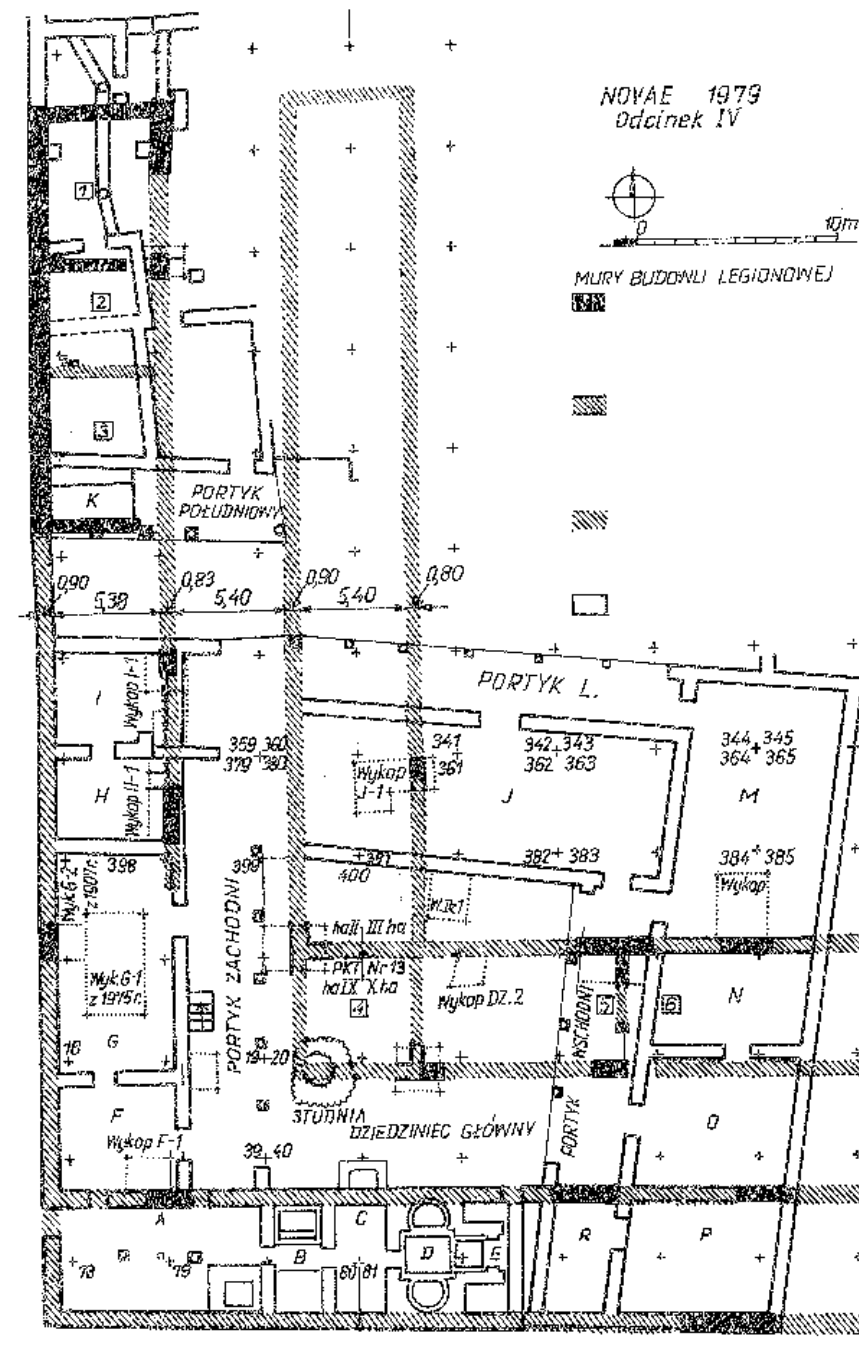
8. Zestawienie postumentów baz kolumn porętku L. Opracował L. Dąbrowski

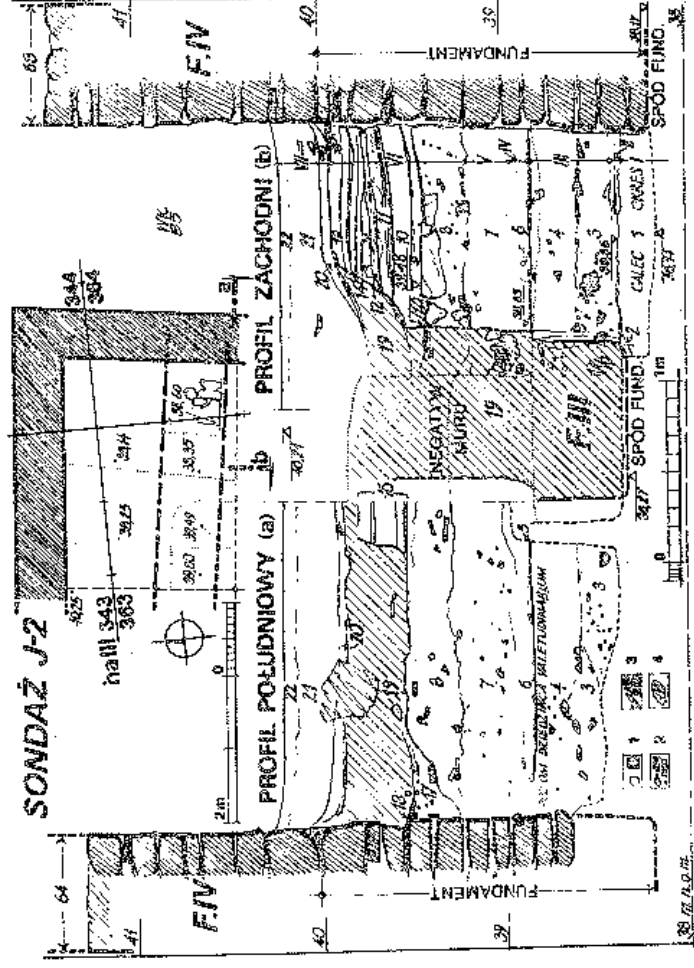
9. Część budowli JL z przylegającym od północy brukiem uliczki WZ. Fot. T. Biniewski

10. Budowia JI. Stan obecny. Widok ze wschodu. Fot. T. Biniewski

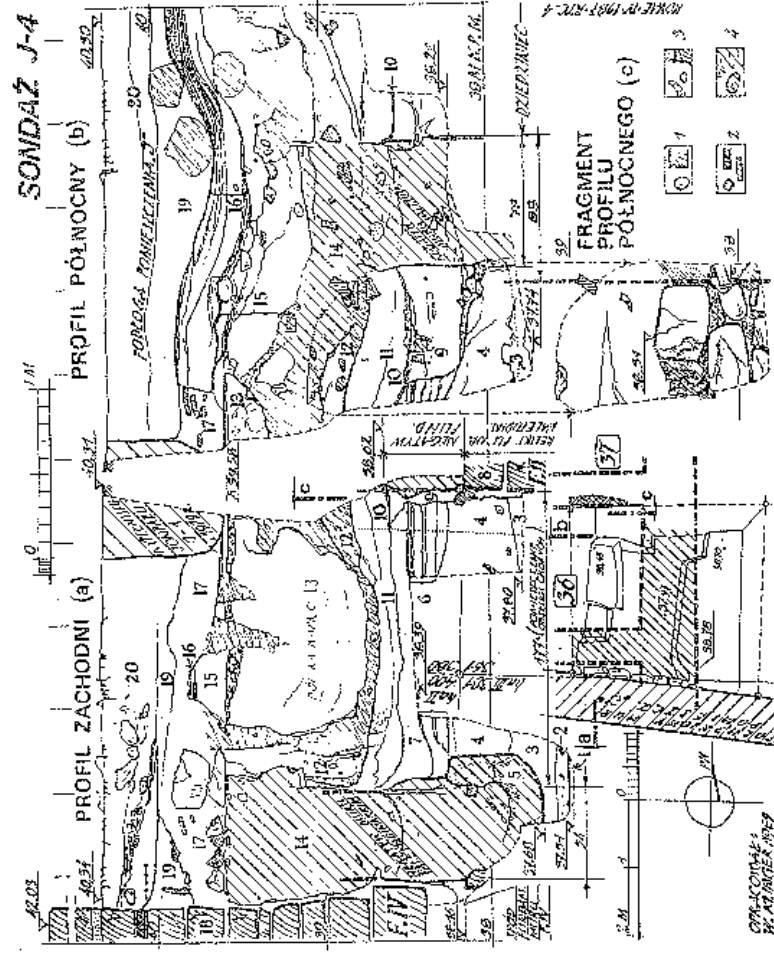
11. Mury waletudinarium poniżej budowli JI. i in. części kompleksu tzw. budowli z portykami. Opracował R. Massalski

12. Sondaż J 2. Opracował W. Klingler

Opis warstw gruntu w sondażu J 2 w kolejności ich powstawania

1 — cielec; ciemnobrązowy less; 2 — poziom użytkowy najstarszej budowli; żółty żwirtek, gлина, less; 3 — warstwa rozbiórkowa; mieszaný less, zawierający bryły białoszarej zaprawy i ceramiki budowlanej oraz średnie i małe kamienie; 4 — warstwa wyrównawcza dziedzińca waleudniarium; ciemnobrązowy less z pojedynczymi bryłami białoszarej zaprawy i ceramiki budowlanej oraz grudek spalenizny /jedną kawalek zaprawy z różową warstwą/; 5 — warstwa użytkowania dziedzińca waleudniarium; grudki zaprawy i odpryski żółtego piaskowca; 6 — różnokolorowe bryłki lessu oraz kawaleczki ceramiki budowlanej i zaprawy; 7 — zielonkawo-brązowy jasny less z grudkami zaprawy, ceramiki budowlanej i spalenizny; 8 — warstwa budowy muru F. III; brązowoszare wymieszane bryłki lessu z dużą ilością kawalków ceramiki budowlanej, kamieni i grudek spalenizny. Warstwy /9-16/ związane z użytkowaniem muru F. III; 9 — brązowy less z dużą ilością drobin zaprawy i ceramiki budowlanej /nad kamieniami pasemka posadzek/; 10 — żółty less; 11 — szarobrazowy less, miejscami wydzielający się w warstwie z drobinami ceramiki budowlanej i zaprawy, u góry żółty less z większą ilością kawaleczek ceramiki budowlanej; 12 — grudki czystego wapna i zaprawy wymieszane z żółtym lessom /od góry i dołu szarobrazowe warstwie lessu/; 13 — grudki przepalanej gliny, mału ceramicznego oraz kamyki; 14 — grupa warstwek podłogowych wykonanych z lessu oraz popiołu, spalenizny, w środku warstwieka drobnego tłuczni ceramicznego; 15 — żółty less z grudkami zaprawy i ceramiki budowlanej; 16 — warstwy przylegające do muru F. III od strony południowej /od dołu/; żółty less z niewielką ilością kawaleczek spalenizny, ciemniejsza warstwieka lessu, żółty less z pojedynczymi drobinami zaprawy; ceramiki budowlanej i spalenizny; 17 — Wypchnięto wkopu fundamentowego muru F. IV; jasnobrazowy less z pojedynczymi kawaleczkami spalenizny; 18 — zaprawa z budowy muru F. IV; 19 — wypełniisko negatywu muru F. III /w profilu zachodnim/; dołem ciemnobrązowy less, wyżej gruz budowlany, u góry ciemnoszara ziemia o luźnej strukturze; /w profilu południowym/; brązow-żółty less z małą ilością drobinek zaprawy, ceramiki budowlanej i spalenizny; 20 — pierwsza podłoga w pomieszczeniu J; brązoworuda ziemia; 21 — żółtoszary less z drobinami zaprawy; 22 — humus powstały po odstąpieniu i konserwacji murów wyciętych w 1979 roku

13. Sondaż J 4. Opracował W. Klinger

Plan oraz dwa przekroje, a/ profil zachodni, b/ profil północny, c/ fragment profilu północnego. Oznaczenia: 1 — kamienie, 2 — ceramika budowlana, 3 — zaprawa, 4 — węgla, 5 — węgla, 6 — węgla, 7 — węgla, 8 — węgla, 9 — węgla, 10 — węgla, 11 — węgla, 12 — węgla, 13 — węgla, 14 — węgla, 15 — węgla, 16 — węgla, 17 — węgla, 18 — węgla, 19 — węgla, 20 — węgla.

Warstwy: 1 — całec: jasnobrazowy less, 2 — brązowy less z nielicznymi kawałkami węgla, 3 — jasnobrazowy less z ciemniejszymi grudekami oraz z niewielką domieszką kawałków zaprawy i węgla, 4 — brązowy zbitý less z drobinami spalicziny i przepalanej gliny, 5 — wypełnisko w kopu, być może fundamentowe: ciemnobrazowy less, 6 — szereg warstw i warstewek różnego brązowego lessu z drobinami spalicziny, u góry warstewka kawałków żółtego piaskowca i ceramiki budowlanej oraz gładki zaprawy i wapna wskazujące na prowadzenie wstępných robót budowlanych, 7 — brązowy mieszany less z drobinami zaprawy i węgla, 8 — fragment fundamentu działowego muru fazy II, wykonany bez użycia zaprawy, 9 — wypełnienie przetrzeźni między ścianą wykopu fundamentowego a fundamentem: mieszany brązowy less z różnym gruzem, 10 — warstwa budowy muru fazy II: zaprawa, częściowo zlepiena, 11 — ubity less z grudekami zaprawy, 12 — ciemna ziemia z różnym gruzem, 13 — dół na wapno wypełniony stwardniałym wapnem z nielicznymi kawałkami ceramiki budowlanej i 7 warstewką zaprawy z tuczern ceramicznym u góry, 14 — wypełnienie negatywów po murach fazy II: różnokolorowy less z różnym gruzem, 15 — żółty less z kawałkami ceramiki budowlanej, drobnym gruzem i warstewką wapna miejscami u góry, 16 — warstewki podlegowe wykonane głównie z jasnego lessu, popiołu z drobinami węgla i drobnego gruzu, 18 — południowy mur pomieszczenia I, 19 — żółty less z drobnym gruzem, 20 — szara ziemia z drobnym gruzem

Waldemar Klinger

ANALIZA MURÓW VALETUDINARIUM W NOVAE ODSLONIĘTYCH W WYKOPIE IV/1987

Wyniki uzyskane podczas badań terenowych, przeprowadzonych na odcinku IV w latach 1979–1985, pozwoliły na odtworzenie pełnego rozplanowania głównego budynku valetudinarium w Novae¹. W 1987 roku, oprócz założenia kilku sondaży sprawdzających niektóre, niezbyt jeszcze pewne elementy tego w części hipotetycznego planu, kierownictwo Ekspedycji zdecydowało się rozpocząć całościowe odsłanianie zachowanych murów północnego skrzydła valetudinarium. Wybrano to skrzydło między innymi dlatego, że pozostałości jego murów przykrywała niezbyt gruba warstwa gruntu.

Zaczęto od wschodniego końca tego skrzydła, gdzie założono szerokoprzestrzenny wykop IV/1987 (ryc. 1 i 2) o planie zbliżonym do prostokąta o wymiarach 25 × 20 m (III ha, kwadraty 186–191, 206–211, 226–231, 246–251 i 266–271). Prostokąt ten krótszym wschodnim bokiem przylegał do środkowego traktu skrzydła wschodniego. W jego obrębie znalazły się wcześniejsze sondáže: D.W.1, PN. 3-a, b, c, PN. 4-c, d, e, f, PN. 6, PN. 8 i część D.W.4, w których układ i stan zachowania większości murów tej części valetudinarium został już rozpoznany. Obecna powierzchnia terenu w rejonie wykopu dość znacznie obniżała się w kierunku Dunaju: od wysokości 41,40 m nad poziomem morza² przy południowo-zachodnim narożniku do wysokości 38,50 m w narożniku północno-wschodnim.

Skoncentrowano się przede wszystkim na pełnym odsłonięciu obu traktów bocznych północnego skrzydła, zawierających pomieszczenia szpitalne, natomiast wzdłuż komunikacyjnego traktu środkowego pozostawiony został na całej długości wykopu dwumetrowej szerokości świadc. Pozostawiono również nie naruszone mniejsze partie terenu w miejscach, gdzie rosły większe drzewa lub z innych względów. Stąd zarys wykopu otrzymał częściowo formę nieregularną. Na początku przyjęto zasadę, że mury zostaną odsłonięte tylko do poziomu podłogi valetudinarium. W sumie odkopano pięć pomieszczeń w trakcie dziedzińcowym (nr 14, 15-b, 15-a, 16 i 17-c) oraz dokładnie korespondujących z nimi pięć pomieszczeń w trakcie przyulicznym (nr 34, 29, 19, 20 i 21).

Stosunkowo wysoko (średnio do wysokości 40,00 m, a maksymalnie do wysokości 40,42 m) zachowały się wszystkie mury parteru w środkowej i zachodniej części odsłoniętego traktu dziedzińcowego. Mur zewnętrzny tego traktu dotrwał przy tym: na całej długości aż do północno-wschodniego narożnika dziedzińca, natomiast konstrukcyjny mur wewnętrzny tylko do początku pomieszczenia 15-b. Pozwoliło to z jednej strony na sprawdzenie prawidłowości wymiarów, przyjętych przez R. Massalskiego jako typowe dla powtarzalnego zestawu trzech pomieszczeń szpitalnych³, jedynego jaki do tej pory odsłonięto w Novae w całości. Z drugiej strony umożliwiło zorientowanie się w stopniu dokładności metod pomiarowych, stosowanych przez budowniczych valetudinarium przy wytyczaniu ścian.

Wewnętrzna szerokość tego traktu, mierzona w pomieszczeniu 15-a, okazała się zgodna z wymiarem przyjętym jako typowy (5,35 m), ale w pomieszczeniach położonych dalej na zachód szerokość ta stopniowo się zmniejszała. Szerokość wszystkich odsłoniętych murów także była zbliżona do wymiarów przyjętych jako typowe (mury konstrukcyjne 0,85 m, mury działowe 0,53 m), z jednym wyjątkiem. Pełna długość typowego zestawu trzech pomieszczeń, mierzona w osi skrajnych murów działowych (12,66 m), była tylko nieznacznie mniejsza od wymiaru przyjętego jako typowy (12,70 m). Bliski typowemu (4,70 m) był też wymiar w kierunku WZ dwóch sal chorych (nr 16 i 17-c). Jedyne wyraźniejsze odstępstwo od przyjętych zasad stanowił mur między pomieszczeniami 15-a i 15-b, który nie tylko wykonano nieco grubszy (0,57 m), lecz także poprowadzono w lekkim ukosie, co odpowiednio zmieniło wymiary pomieszczeń po obu jego stronach. W sumie jednak należy uznać prawidłowość przyjętych wymiarów powtarzalnego zestawu trzech pomieszczeń oraz stwierdzić dużą staranność i dokładność budowniczych przy wymiarowaniu.

W przylegającym do *via sagularis* północnym trakcie mury parteru zachowały się tylko w trzech niewielkich reliktach, z których najwyższy sięgał zaledwie do wysokości 39,36 m. Natomiast fundamenty wszystkich ścian valetudinarium, objętych granicami wykopu badawczego, przetrwały w dobrym stanie, częściowo nawet w pełnej wysokości. Ponieważ górna część murów fundamentowych miała z reguły identyczną lub tylko nieznacznie większą szerokość, jak mury parteru, możliwe było stwierdzenie, że układ murów w tym trakcie odpowiadał w całości układowi zrealizowanemu w trakcie dziedzińcowym po przeciwnej stronie korytarza. Ustalono ponadto, że zarówno wymiary pomieszczeń, jak też szerokości murów były zgodne z przyjętymi jako typowe, przy czym w pomieszczeniach 19 i 29 nie pojawiła się nieregularność, występująca w odpowiadających im pomieszczeniach 15-a i 15-b. Nie znane wcześniej pomieszczenie 34 okazało się identyczne z pomieszczeniem 14, a więc inne niż przewidywano⁴. Umiejscowienie wejścia do tego pomieszczenia jest wyłącznie hipotetyczne.

Trakt środkowy, pełniący w szpitalu funkcje komunikacyjne, miał średnio 5,56 m szerokości, a więc o 0,21 m więcej od szerokości traktów bocznych. Czy było to świadome odstępstwo od ogólnej zasady, czy tylko lokalna niedokładność lub tektoniczne przesunięcie brzegu pobliskiej rzeki, można będzie ustalić dopiero po odsłonięciu tego traktu na całej długości. Całkowita szerokość tej części północnego skrzydła wynosiła 19,65 m.

Górna powierzchnia fundamentów, będąca jednocześnie dolną płaszczyzną otworów wejściowych parteru, czyli ich konstrukcyjnym progiem, znajdowała się w omawianej części skrzydła północnego średnio na wysokości 39,05 m (od 38,97 do 39,10 m). Właściwa podłoga pomieszczeń szpitalnych, zwykle w postaci warstewki charakterystycznego jaskrawożółtego żwirku, zakładana była wyżej. Ponieważ zaprojektowano jednakowy poziom podłóg w całym budynku szpitalnym, a przed rozpoczęciem budowy valetudinarium teren opadał dość mocno ku Dunajowi, w skrzydle północnym musiano nasypać 2,5-metrowej grubości warstwę ziemi⁵. Po wykonaniu w tym skrzydle podłóg nasypana ziemia w miarę upływu czasu stopniowo osiadała i ich pierwotny poziom utrzymał się bez zmian tylko ponad wspomnianymi progami otworów wejściowych, gdzie zjawisko osiadania nie występowało. Ten pierwotny poziom znajdował się przeciętnie na wysokości 39,40 m. Natomiast w pomieszczeniach najstarsze podłogi obniżyły się średnio do wysokości 39,10–39,20 m. Podłogi te były odnawiane przez posypywanie dalszymi warstewkami żwirku lub lessowej glinki i grubość warstw podłogowych rosła. Jedynie w pomieszczeniu 15-a odsłonięto w całości górną powierzchnię najmłodszej warstwy podłogowej i okazało się, że była ona dość znacznie pochylona w stronę korytarza: od wysokości 39,60 do 39,30 m.

Szerokość trzech zachowanych w pomieszczeniu 15-a otworów wejściowych była bliska typowej (1,60–1,70 i 1,35 m). Zachowany powyżej najmłodszej podłogi zewnętrzny mur południowy tegoż pomieszczenia wskazywał, że wejścia na dziedziniec z tego rodzaju pomieszczeń w Novae nie było⁶. Problem wielkości okien, na których istnienie w dziedzińcowym murze wskazywały znaleziska⁷, niestety nie został wyjaśniony, ponieważ mur ten zachował się zbyt nisko, ażeby mogły w nim pozostać resztki okiennych parapetów.

Przypisy

¹ R. Massalski, Rozplanowanie valetudinarium w Novae, Aneks, Novae — Sektor Zachodni, 1985, *Archeologia* XXXVIII 1987/1989, s. 170, ryc. 33. Idem, Uzupełnienia..., *Archeologia* XL, 1989(991), ryc. 9 na s. 141.

² Wszystkie podane wymiary wysokościowe, jeżeli nie określono tego inaczej, odniesione zostały do poziomu morza.

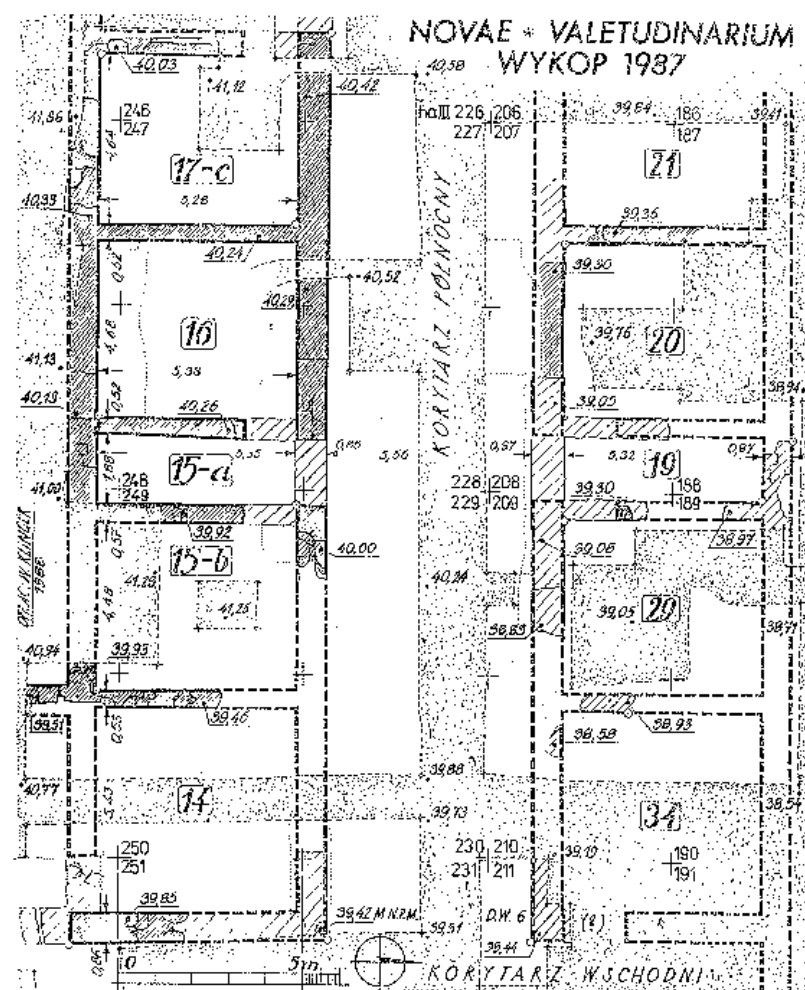
³ Massalski, *Archeologia* /w druku/.

⁴Massalski, *Archeologia* XXXVIII, 1987(1989), s. 170, ryc. 33.

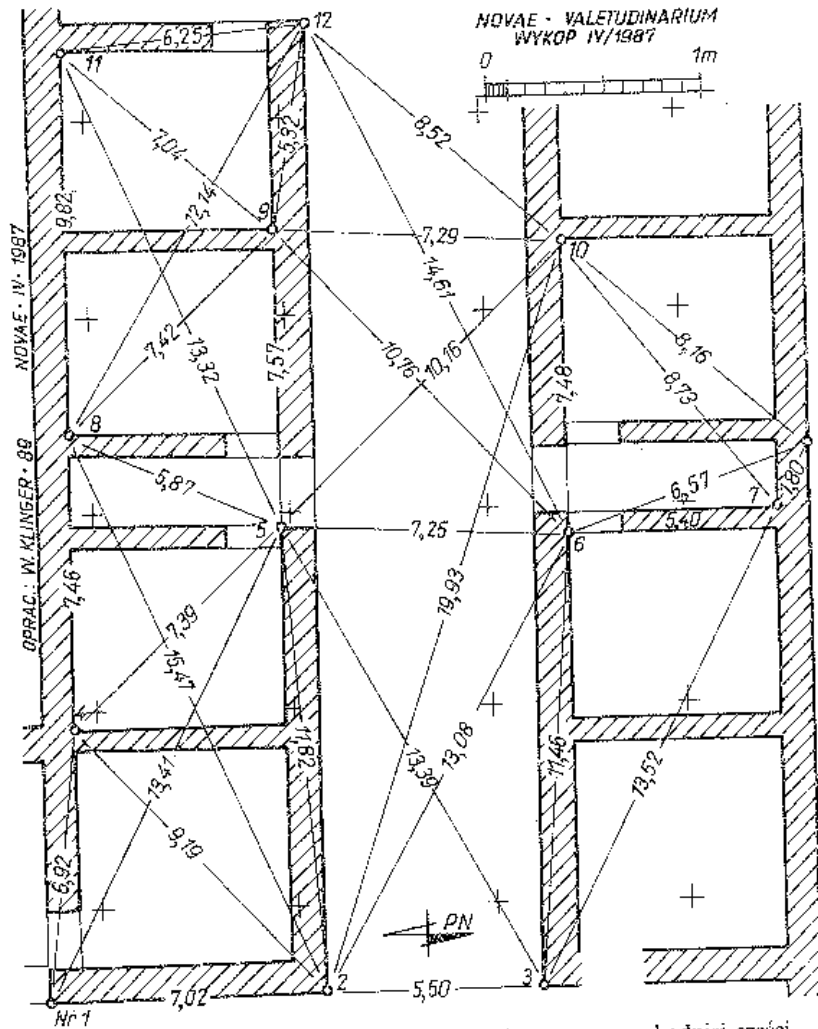
⁵Jest to doskonale widoczne na wschodnim profilu sondażu PN 4-d /*Archeologia* XXXVI 1985 /1987/, s. 104, ryc. 22.

⁶W innych znanych valetudinariach, w których projektujący operowali podobnym jak w Novae zestawem trzech pomieszczeń szpitalnych jak np. Vetera I, Vetera II czy Novaesium /G. Majno, *The Healing Hand*, Cambridge Mass. 1975, ryc. 9, 36/ przyjęto, że każde środkowe pomieszczenie zestawu miało też wyjście na dziedziniec. Jest oczywiste, że przy takim rozwiązaniu pomieszczenia te mogły pełnić wyłącznie funkcje komunikacyjne.

⁷Massalski, *Archeologia* XXXVIII, Aneks, przypis 60 na s. 167.

1. Novae 1987. Plan wykopu IV/1987 z naniesionymi murami valetudinarium. Ukośne kreskowanie w mniejszych odstępach – zachowane mury parteru z zaznaczonym grubą linią ciągłą stwierdzonym licem; grube linie przerywane – domniemany przebieg nie odsoniętych lub nie zachowanych murów parteru; ukośne kreskowanie w większych odstępach – stwierdzone mury fundamentowe nie zastąpione murami parteru; kółka – wierzchołki trójkątów przyjętej sieci pomiarowej; wykropkowanie – nie naruszone powierzchnie terenu

2. Novae 1987. Wykop IV/1987. Plan murów parteru wschodniej części północnego skrzydła valetudinarium z naniesioną przyjętą siecią pomiarową

Piotr Dyczek

WYNIKI BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH PRZEPROWADZONYCH W 1989 ROKU NA ODCINKU IV

Budowla północna

W omawianej kampanii wydatnie poszerzono wiedzę na temat tzw. budowli północnej, której pozostałości były odkrywane w północno-wschodniej części odcinka IV, od roku 1983. Wyniki badań w roku 1989 dowodzą, że w okresie flawijskim, przed wzniesieniem szpitala wojskowego, u zbiegu via praetoria i via sagularis funkcjonowała łaźnia legionowa. Uchwycone pozostałości tej konstrukcji pozwoliły na zorientowanie się w planach czterech wewnątrz oznaczonych przez nas literami: A 1, B 1, C 1 i D 1 – dla odróżnienia od pomieszczeń cywilnej łaźni późnoantycznej w budowli z portykami. /ryc. 1/

Pierwsze z pomieszczeń – A 1 – posiadało system hypocaustyczny. Niektóre jego elementy oraz odcinek muru oddzielający to wnętrze od via sagularis zostały przebadane w roku 1983¹. W kampanii w roku 1989 założono dwa wykopy PN 9 /kw. III 247, 248/ i PN 10 /kw. III 228/. W pierwszym z nich na głębokości 35,96 m n.p.m. odsłonięto posadzkę piwnicy hypocaustycznej. W jednym miejscu zachowały się, jak się wydaje in situ, resztki po czterech pilae. Na dwóch słupkach pozostały jedynie dwie cegielki, na dwóch kolejnych po jednej. /ryc. 2/ Cegielki miały jednakowy kształt i identyczne rozmiary: 0,21 × 0,21 × 0,06 m. Krawędzie ich nosiły ślady formy, zapewne drzewianej. Cegielki były połączone ze sobą gliną. Na niektórych – jak wiemy to z fragmentów znalezionych w rumowisku łaźni – był odcisnięty stempel Legionu I Italskiego, którego forma jest znana z badań z roku 1985². /ryc. 3/

W wykopie PN 10, także odsłonięto pilae. Na każdym z trzech słupków zachowały się po dwie cegielki. Miały one rozmiary: 0,19 × 0,19 × 0,073 m. Również na ich krawędziach wyraźne są odciski formy. Pilae nie były rozstawione w równej od siebie odległości. We wschodniej części wykopu odsłonięto mur wykonany z wapiennych bloków łączonych białą wapienną zaprawą. Mur ten o orientacji PP miał grubość 0,94 m. W jednym miejscu grubość muru ulega zmniejszeniu do 0,58 m. Wyraźnie jest tam widoczny zarys absydy, której średnica wynosiła ok. 2 m. W rumowisku znaleziono kostki, jak się obecnie wydaje, jednokolorowej mozaiki /ryc. 4/. Można zatem przyjąć, że absyda należała do basenu ?/ o orientacji WZ. Jak się więc wydaje pomie-

szczenie A 1, pełniło funkcję caldarium lub tepidarium. Znamy obecnie odcinki dwóch murów ograniczających to wnętrze od północy i od wschodu, gdzie znajdowało się kolejne pomieszczenie łaźni — B 1. Dotychczas znane, niepełne jeszcze rozmiary wnętrza A 1, wynoszą ok. 10 × 12 m. W trakcie rozbiórki łaźni, przed wzniesieniem valetudinarium, rzymscy budowniczowie uszkodzili w paru miejscach podłogę piwnicy hypocaustycznej. Po wybraniu leżącego niżej rumowiska na głębokości 35,82 m n.p.m. odsłonięto kolejną posadzkę. Podobna sytuacja została zaobserwowana także w wykopie PN 3, w roku 1983³. Trudno jeszcze odpowiedzieć na pytanie, czy ta wcześniejsza podłoga należy do pierwszej fazy łaźni. Możliwe, że jest to pierwotny poziom piwnicy hypocaustycznej. Być może system ogrzewania po pewnym czasie użytkowania został wyczyszczony i wyremontowany. Nie można wykluczyć, że zaobserwowana przebudowa /?/ wiąże się ze zniszczeniami wywołanymi np. przez trzęsienie ziemi, ponieważ w rumowisku nad pierwszą posadzką nie napotkano pozostałości zanieczyszczeń. Archeologiczne ślady przebudowy lub remontu, zauważono też przy wspomnianym wyżej murze konstrukcyjnym PP łaźni.

Pomieszczenie B 1 ma bardzo duże rozmiary: 11 × 25 m. Miało ono posadzkę wykonaną z płyt ceramicznych i małych cegiełek. Resztki tej posadzki były już wcześniej odsłonięte w różnych miejscach⁴. Obecnie wiemy, że podłoga była skomponowana z ułożonych PP pasów wykonanych z płyt prostokątnych /szerokość pasa 1,1 m/ oraz cegiełek ułożonych w opus spicatum /szerokość pasa 0,6 m — sześć rzędów cegiełek/. Również w omawianej kampanii odsłonięto duży fragment posadzki w wykopie DW 1/89⁵ /ryc. 5/. Nie wiemy czy pomieszczenie B 1 było podzielone na mniejsze wnętrza, czy też dach podcierały kolumny — co wydaje się bardziej prawdopodobne, jeśli wziąć pod uwagę regularność układu płyt posadzkowych odsłoniętych w różnych, oddalonych od siebie, miejscach łaźni.

Inny typ posadzki ceramicznej znajdował się w pomieszczeniu C 1 — były to pasy przemiennie ułożonych płyt prostokątnych i kwadratowych cegiełek⁶. Od wnętrza B 1 oddzielał ją mur uchwycony w roku 1987, w wykopie DW 6⁷. Jak się wydaje pomieszczenie C 1 było wysunięte bardziej w kierunku północnym /via sagularis/ niż wspomniane wyżej A 1 i B 1. W wykopie DW 6/89 uchwycono bowiem w profilu północnym elementy ceramiczne należące do podłogi wnętrza C 1; leżą one poza linią muru północnego wnętrza A 1 i B 1. Jak wiemy mur ten miał, przynajmniej w odsłoniętej części, znaczną grubość — 1,2 m. Nie wiemy czy była ona zachowana na całej długości muru, czy też pogrubienie wynika z innych względów konstrukcyjnych i architektonicznych, np. wejście od strony via sagularis, ryzalit, anta etc.

Nie znamy jeszcze zasięgu pomieszczenia C 1. Obecnie najbardziej skrajnie położone odcinki posadzki ograniczają teren 17 × 8 m. Możemy jedynie wnioskować na podstawie nikłych pozostałości, że posadzka dochodziła na północy do via sagularis, zaś od wschodu do via praetoria. Nie jest także jasny

zasięg pomieszczenia w kierunku południowym. Być może odsłonięte w wykopie DW 7/89 /kwadrat III 292, 293, 312, 313/ schody ograniczały je od tej strony. Przed schodami — mają one orientację WZ — zachowały się płyty bruku, ułożone na wylanej na calcu zaprawie hydraulicznej. Do naszych czasów zachował się jeden niższy stopień w całości oraz fragment drugiego. Pierwszy miał długość 3,23 m i szerokość 0,52 m, leżał na głębokości 37,27 m n.p.m., a więc 15 cm powyżej płyt bruku. Wyższy stopień miał rozmiary 1,36 × 0,53 m. Zachodził on na odcinku 20 cm na niższy stopień i był oddalony od jego zachodniej, oryginalnej krawędzi o 0,35 m. /ryc. 6/.

Możemy się domyślać, że pierwotnie były jeszcze dalsze stopnie, świadczy o tym fakt wymłotkowania pasa o szerokości 20 cm na wyższym stopniu, tak aby można było osadzić następny. Obecnie stopnie wznoszą się na wysokość 37,45 m n.p.m. Podobnie jak mury łaźni, również stopnie były wykonane z wapienia. Nie można odrzucić przypuszczenia, że stopnie wiodły do pomieszczenia leżącego bardziej na południe. Możliwe, że było to pomieszczenie D 1. Obecnie znamy z tego wnętrza mur działowy /szerokość 0,5 m/, oddzielający je od B 1 oraz pozostałości kolejnego systemu ogrzewczego. Również w tym miejscu natrafiono na dwie posadzki piwnicy hypocaustycznej, niższa — 37,22 m n.p.m. i wyższa — 37,36 m n.p.m. Na niej zachował się in situ jeden słupek składający się z trzech cegiełek. Najwyższa o rozmiarach 0,28 × 0,073 m, niższa 0,2 × 0,068 m i najniższa: 0,2 × 0,076 m. Jak się wydaje suspensurę podtrzymywały również rury ceramiczne, których znaczne fragmenty znaleziono w rumowisku łaźni /długość odpowiednio 0,54 i 0,47 m/. Trzeba zaznaczyć, że opisane hypocaustum leży na wyższym poziomie niż to, które znamy z pomieszczenia A 1. Zapewne spowodowane to było naturalną różnicą poziomu gruntu, gdy bez przeprowadzenia dużych prac niewelacyjnych, wznoszono łaźnię.

Kiedy pojawiła się potrzeba wzniesienia valetudinarium, łaźnia została rozebrana. Znany już układ niektórych jej murów oraz charakter rumowiska pozwala na wyciągnięcie wstępnych wniosków na temat tych prac w twierdzy. Jak wiemy mury szpitala były wzniesione w bliskiej odległości od rozebranych murów łaźni, natomiast jeden mur konstrukcyjny valetudinarium opierał się na fundamentach muru wcześniejszego. Szpital wzniesiono z piaskowca. Nie widać w wątku murów użytych wtórnie bloków wapiennych. Co zatem stało się z materiałem pochodzącym z rozbiórki? Wydaje się nieprawdopodobne, aby został wyrzucony. Dlaczego nie wykorzystano tych murów łaźni, które mogły zostać wkomponowane w nowy układ architektoniczny? Sądzę, że jest tylko jedno wytłumaczenie: bloki wapienia przerobiono na wapno, którego użyto do zaprawy. Leżące w okolicy Novae wychodnie piaskowca doskonale nadawały się do wykorzystania, natomiast z wapnem, przy prowadzeniu prac budowlanych na dużą skalę, mogły być większe kłopoty. Budowniczowie rozebrali i wykorzystali mury wapienne łaźni, mimo, że wznoszenie nowych

w ich miejscach było bardziej pracochłonne. Mniej prawdopodobna wydaje się myśl, że łaźnię rozebrano, nie wiedząc jeszcze jaki będzie plan szpitala. Tam, gdzie było to możliwe, wykorzystano nadające się elementy wcześniejszej budowli. Dotyczy to, jak sądzę, przede wszystkim dachówek. W trakcie wcześniejszych badań natrafiono na odcisk charakterystycznego stempla Legionu I Italskiego z ligaturą. Stemplowano nim płyty podłogowe oraz niektóre cegielki pochodzące z *pilae*. Odciski bardzo podobnych stempli zachowały się również na paru fragmentach dachówek, znalezionych w warstwie rumowiskowej szpitala. Stąd wniosek, że dachówki te pochodziły z rozebranego dachu łaźni. Do naszych czasów zachował się jeszcze inny rodzaj pozostałości, który może ułatwić rozpoznanie planu łaźni. W fundamencie niektórych murów szpitalnych napotkano w najniższej warstwie na nie związane zaprawą odłamki dokładnie okopconego piaskowca. Dopiero ich górna warstwa była przykryta grubym płaszczem zaprawy, który wyrównywał poziom, a zarazem ułatwiał osadzenie i dopasowanie właściwych murów szpitalnych. Jak się wydaje kamienie te pochodzą jeszcze z konstrukcji łaźni. Wprawdzie mury jej były wznoszone z wapienia, ale oddziaływanie wysokiej temperatury niszczy wapień i dlatego przy konstrukcji *hypocaustum* stosowano bardziej trwałe piaskowce w fundamentach murów. Można więc przypuszczać, że te mury szpitalne, które w fundamencie mają okopcone kawałki piaskowca, biegną po linii dawnych murów łaźni. Taką sytuację zaobserwowano np. w fundamencie wschodniego muru konstrukcyjnego wzdłuż *via praetoria*; mógł więc w tym samym miejscu stać kiedyś zewnętrzny mur konstrukcyjny łaźni.

Dotychczas nie mieliśmy znalezisk związanych z okresem budowy łaźni. Można było jedynie ustalić na podstawie zabytków pochodzących z *valetudinarium*, kiedy łaźnia została rozebrana. W kampanii w roku 1989, znaleźliśmy jednak poniżej pierwszej posadzki hypokaustycznej, w wykopie w kwadracie III 311, fragment czarki zeberkowej. Leżał on nad *calcem*, w pierwszej warstwie podsypki. Wydaje się, że ten typ naczyń szklanych należy wiązać z samym początkiem okresu flawijskiego⁸. Tak więc łaźnia mogła być założona wkrótce po przybyciu legionu do *Novae*; za czym przemawiają też wcześniej odkryte w innych miejscach monety. Inne znaleziska z warstw rozbiórkowych łaźni pochodzą z końca I w n.e.⁹ Niektóre z nich, jak sądzimy, wiązać należy z budową szpitala. Nie zawsze jednak możemy stwierdzić z całą pewnością czy znaleziony przedmiot pochodzi z wyposażenia łaźni, czy od ekip budowlanych. Jesteśmy jednak skłonni przypuszczać, w sytuacjach niejasnych, że fragmenty naczyń szklanych pochodzą z łaźni.

Zapewne z końcowego okresu użytkowania łaźni pochodzą dwie monety znalezione w bliskiej odległości wspomnianych już stopni wapiennych. Pierwsza moneta to *as Germanika*, wybity za Klaudiusza, natomiast druga to *as senatorski* z czasów *Wespazjana*.

W wykopie DW 10 /kwadrat III 313, 333, 314, 334/ odsłonięto fragment

mur, który już został częściowo przebadany w roku 1983¹⁰. Jak wiemy mur ten łączy się z innym, który zachował się w fundamencie *stylobatu portyku szpitalnego*. Nie ulega wątpliwości, że jest to konstrukcja wcześniejsza od *valetudinarium*. Dane stratygraficzne wydają się dowodzić, że mur ten, wykonany z piaskowca, nigdy nie osiągnął znacznej wysokości – zachowana wysokość waha się od 38,40 do 48,03 m n.p.m. Funkcja tego muru nie jest jeszcze jasna.

W roku 1989 znaleziono znaczne ilości fragmentów malowanych tynków. Zdobiły one niegdyś ściany pomieszczenia łaźni. W trakcie jej rozbiórki opadły ze ścian. Nie jesteśmy pewni czy obecne miejsca znalezienia kolorowych kawałków, odpowiadają przynajmniej w przybliżeniu ich pierwotnej pozycji. Jest bowiem rzeczą możliwą, że w czasie legionowych prac niwelacyjnych tynki z różnych wnętrz wymieszano. Np. fragmenty znalezione w pasie leżącym wzdłuż *via praetoria*, na obszarze pomieszczenia C1, pochodzą z różnych kompozycji malarskich¹¹. Ich stan zachowania nie jest dobry. Mamy fragmenty w różnych kolorach: czerwonym, żółtym, zielonym, niebieskim. Na białym tle – wymalowane czerwoną farbą rozety, zielone linie. Liczne kawałki pochodzą ze stiuków: są wśród nich fragmenty korynckiej głowicy, małej półkolumny, obramowanie drzwi, różnie uformowane gzymsy. Jest też inna kompozycja – białe wymodelowane w stiuku liście *akantu* na czerwonym tle. Jeden fragment jest szczególnie interesujący. Na czerwonym tle wymalowano żółtą farbą „pastuszka” nosącego na ramieniu kij pasterski. Elementy twarzy i uczesania podkreślono czarną farbą. Jak wiemy, niektóre z tych malowideł pokrywały ściany, także te, które były ogrzewane systemem *tubulatio*. Rodzaj użytego stiuku, widoczne przemalowania świadczą o tym, że nie wszystkie malowidła powstały w jednym czasie, ale w granicach okresu flawijskiego¹².

Rozbiórka łaźni i budowa szpitala

Charakter warstw budowlanych potwierdza prezentowane już przeze mnie sugestie na temat prowadzenia rozbiórki łaźni, niwelacji terenu oraz wzniesienia murów łaźni. W omawianej kampanii doszły nowe dane uściślające zarysowany obraz. W niektórych miejscach natrafiono na wyraźne warstwy składające się z kawałków piaskowca, pasma białego wapienia oraz żwiru rzeczno-głazowego. Może to dowodzić, że ostateczna obróbka kamienia była dokonywana już w miejscu wznoszenia murów, tam także mieszano różne składniki zaprawy – nie dostarczano jej z jakiegoś jednego, wspólnego dla wielu ekip budowlanych miejsca. W tych faktach należy, jak sądzę szukać przyczyn różnicy w składzie zaprawy z różnych miejsc szpitala. Zauważone fragmenty kości zwierzęcych, naczyń – głównie *amfor* – przemawiają za tym, że budowniczy w miejscu pracy spożywali prawdopodobnie niektóre

posiłki¹³. Pozostałości ognisk we wnętrzach budowanego szpitala każą przyjąć, że jego wznoszenie odbywało się podczas chłodnej pory roku.

Osobnym problemem są podłogi szpitalne. Z wcześniejszych kampanii wiemy, że ostatnie używane podłogi ze zbadanej części szpitala występowały na głębokości ok. 39 m n.p.m. Obecnie wydaje się, że w początkowej fazie użytkowania valetudinarium sprawa wyglądała inaczej. W paru miejscach skrzydła północnego, tam gdzie wykopy zostały doprowadzone do poziomu łaźni, na głębokości ok. 38,60–38,70 m n.p.m. uchwycono warstwy żółtego piasku. Niektóre przesycone związkami organicznymi, co nadało im zielonkawy odcień. Wydaje się zatem, że pierwotnie poziomy podłogowe leżały niżej niż dotychczas przypuszczaliśmy. Jest to tym bardziej zastanawiające, że poziom podłóg jest niższy od poziomu progów. Podobnie jest w całym skrzydle wschodnim, warstwy podłogowe występują na poziomie 38,70–38,80 m n.p.m. Jest mało prawdopodobne, aby na tak dużym obszarze obniżenie poziomów podłogowych nastąpiło w wyniku naturalnego osunięcia gruntu w czasie trzęsienia ziemi¹⁴. Trzeba zatem, jak sądzę, przyjąć, że wskutek pośpiechu nie doprowadzono pierwotnie poziomów podłogowych do wysokości progów. W skrzydle północnym valetudinarium wyraźne są ślady pożaru, który nawiedził szpital stosunkowo niedługo po wybudowaniu. Dopiero te zniszczenia spowodowały, że rumowisko wyrównano i podniesiono poziom podłóg. W skrzydle wschodnim, gdzie nie ma śladów zniszczeń, podłogi utrzymano na dotychczasowej wysokości.

Valetudinarium (ryc. 7)

W roku 1989 kontynuowano odsłanianie kolejnych pomieszczeń szpitalnych w skrzydle północnym oraz północną część skrzydła wschodniego. W tym drugim przypadku starano się rozpoznać układ architektoniczny, który zgodnie ze znanymi nam analogiami z innych przebadanych szpitali wojskowych winien po stronie głównego wejścia, odbiegać od układu trójkowego¹⁵.

Odsłonięto pomieszczenia 17-a, 17-b i 17-c. Upewniono się, że wbrew wcześniejszym przypuszczeniom, z przedsionka 17-b nie prowadziło przejście na dziedziniec szpitalny. We wspomnianych pomieszczeniach nie znaleziono żadnych przedmiotów, które stanowiły ich pierwotne wyposażenie. Jest to wynik późniejszej przebudowy tej części szpitala, dokonanej przez cywilnych osadników. W pomieszczeniu 16 znaleziono strygiłę z brązu ozdobioną ornamentem wykonanym w technice pointillé. Zachowały się także resztki drewnianego uchwytu. /ryc. 8/ W tym samym wnętrzu znaleziono resztki żelaznego ostrza włóczni¹⁶. Być może należała ona do tego samego żołnierza, który pozostawił odkrytą w roku 1985 zbroję typu segmentata¹⁷. Były tam także fragmenty terakoty¹⁸, lampa¹⁹ oraz kawałki naczynia szklanego²⁰.

W przedsionku 15-a, w dolnej warstwie podłogowej znaleziono fragmenty małej amforki²¹. Natomiast we wnętrzu 15-b, lampę wykonaną w jednym z pobliskich centrów ceramicznych²². /ryc. 9/ Odsłonięto w całości także pomieszczenia: 14, 30 i 31. Jak się okazuje kwadratowe, a zatem odbiegające kształtem od innych, narożne pomieszczenie 14, było włączone przez budowniczych szpitala w system trójkowy. Może zatem nie należy dopatrywać się innej funkcji tego wnętrza narożnego – mogło ono także być izbą dla chorych. W przedsionku 30 znaleziono fragment hełmu z brązu, pochodzący najprawdopodobniej z początku III w n.e. /ryc. 10/²³ oraz brązowe okucie drzewa włóczni /?/.

Nie ustalono w omawianej kampanii, czy wnętrze 35 było podzielone na mniejsze wnętrza. Zdaje się na to wskazywać jego wielkość i niczym nie umotywowana liczba wejść. Wiemy natomiast, że należy odrzucić wcześniejszą hipotezę, że wejście z korytarza wschodniego, na osi WZ valetudinarium, na dziedziniec szpitalny miało znaczne rozmiary. Okazało się, że było to wąskie – 1,8 m – przejście.

Dokończono prace archeologiczne w głównym wejściu do szpitala, od strony via praetoria. /ryc. 11/ Uchwycono oba mury działowe ograniczające je od południa i północy. Wiemy, że odległość między nimi wynosi 8,15 m. Wydaje się zatem, że dach nad tą częścią szpitala musiały podtrzymywać dodatkowe kolumny.

Późniejsza przebudowa spowodowała, że mury wschodniego skrzydła szpitala, leżące wzdłuż via praetoria, nie dotrwały do naszych czasów. Odsłonięto jedynie negatywy murów. One same i podłogi wnętrz szpitalnych w wielu miejscach są poprzecinane wkopami. Nie pozwala to na uchwycenie zarysów wejść, ich położenie jest określone przez analogie do innych części valetudinarium. Z położenia negatywów wynika, że do głównego wejścia przylegała jedna trójka pomieszczeń, kolejne trzy /42, 43, 44/ były oparte na planie kwadratu. Funkcja tego ciągu wnętrz nie jest jasna. Wydaje się, że chorzy nie mogli mieć dobrych warunków przy ruchliwym wejściu. We wnętrzu 40 znaleziono marmurowy rozcieracz, fragment talerza²⁴, lampę²⁵ małą miseczkę oraz falerę z przedstawieniem twarzy Harpocratesa²⁶. /ryc. 12/

Nie znamy przeznaczenia pozostałych wnętrz – 42, 43, 44. Wiemy, że między wnętrzami 44 i 34 nie było ściany zachodniej dochodziło tam przedłużenie korytarza wschodniego. Być może kończyło się ono wejściem od strony via sagularis. Jeśli tak było, to wtedy anta /0,5 × 0,9 m/ odsłonięta po północnej stronie wnętrza 34 flankowałaby boczne wejście. Dalsze badania powinny to wyjaśnić. Jest też możliwe inne tłumaczenie, że „anta” stanowiła fundament pod półkolumny, zdobiące fasadę północną valetudinarium²⁷.

Kiedy szpital przestał funkcjonować, niektóre jego partie zostały rozebrane, w innych rumowisko pozostało nietknięte. Dotyczy to zwłaszcza północno-wschodniego narożnika, w trakcie wewnętrznym. W zachowanym rumowisku

dachówek znaleziono także tegulae z odciskiem stempla Legionu I Minervia Pia Fidelis., Legionu XI Claudia oraz jeden fragment z rzadkim odciskiem stempla, z którego zachowały się litery SOL.²⁸

Spotykamy również fragmenty naczyń kiedyś używanych w szpitalu²⁹. Znaleźiska numizmatyczne wydają się potwierdzać sugestie wynikające z badań innych zabytków, że szpital mógł wyjść z użycia w I połowie III wieku. Z górnej warstwy rumowiska szpitalnego wydobyto denar Julii Mamei, natomiast z negatywu muru działowego w pomieszczeniu 30 – brąz Gety /ryc. 13/.

Osadnictwo cywilne

Z pierwszymi osadnikami cywilnymi należy wiązać próby przebudowy dokonane na osi szpitala w skrzydle wschodnim. Jak wiemy z badań w roku 1983, przeprowadzono w tym miejscu ulicę³⁰. Rozebrano mury szpitalne, nawierzchnię umocniono zaprawą, tłuczniem ceramicznym, blokami piaskowca. W nawierzchnię włożono również uszkodzone fragmenty steli nagrobnych z częściowo zachowanymi inskrypcjami. /ryc. 14/ Jedna z nich zachowana w większym fragmencie, nosi ślad ornamentu rzeźbiarskiego z wieńcem /?/ oraz antytetycznie ułożonymi delfinami³¹. /ryc. 15/ Okrągłe regularne otworki prawdopodobnie służyły do zamontowania faler wykonanych z brązu /?/.

Niewiele mamy dowodów na istnienie trwałej zabudowy w północnej części odcinka IV, w czasie gdy w jego centrum funkcjonowała tzw. Budowla z Portykami. Nie rozebrane wcześniej mury szpitalne stanowiły miejsce pozyskiwania surowca. Do dołów po wybranych murach trafiły przedmioty zgubione, albo zbyt cenne. Tak być może trafił do wypełniska negatywu dzwonek z brązu³² /ryc. 16/. Prowadzono też nikłą działalność budowlaną, korzystając m.in. z dachówek produkowanych w wytwórni RUMORID.

Intensywniej zagospodarowano omawiany obszar w okresie późniejszym. Nadbudowano zniszczone mury szpitalne nad pomieszczeniami 17 a-c. Powstały nowe ściany działowe. Na kamiennym fundamencie wzniesiono z suszonej cegły ściany nowych pomieszczeń. Kres osadnictwu położył wielki pożar, który doszczętnie strawił nowe konstrukcje. Z warstwy rumowiskowej wydobyto w toku kampanii fragmenty amfor³³, dzbanków³⁴, ostrogę z żelaza /ryc. 17/, kamienny moździerz, a także fragmenty marmurowej rzeźby /ryc. 18/. Jest bardzo prawdopodobne, że pochodziła ona jeszcze ze szpitala lub wczesnego grobowca. W V i VI wieku jej potłuczone fragmenty były wmontowane w mury. W kwadracie III 270, odsłonięto także odcinek późnego muru, którego kamienie były łączone ziemią, a wśród nich znajdował się fragment wtórnie użytej rzeźby lwa. Nie jest jasne czy do wyraźnej krzywizny tej konstrukcji przyczyniło się rozsuniecie muru, osunięcie ziemi, czy też była ona

zamierzeniem budowniczych. Jeśli powstała celowo moglibyśmy sądzić, że został odsłonięty odcinek absydy późnoantycznej bazyliki. Zniszczone negatywy murów oraz różne murki, dotychczas nie wiążące się w jedną konstrukcję, znalazłyby wówczas wytłumaczenie. Istnienie budowli kultowej wydają się sugerować wyniki wcześniejszych badań³⁵, a także znaleziony w roku 1989 fragment świecznika lub podstawy pod lampę z wydrapanym znakiem krzyża.

Podobnie jak we wcześniejszych kampaniach, również w obecnej natrafiono na pozostałości po osadnictwie średniowiecznym³⁶. Należą do nich jamy zawierające kawałki ceramiki stołowej oraz mury wykonane z łamanego kamienia.

Przypisy

- ¹ P. Dyczek et al., Novae – Sektor Zachodni, 1983, *Archeologia* 36, 1985, s. 97, ryc. 18.
- ² Idem, Novae – Sektor Zachodni, 1985, *Archeologia* 38, 1987, s. 149. Stempel ten był odsłonięty na płytach podłogi należącej do łaźni legionowej, odsłoniętych m.in. w wykopie DW 5.
- ³ L. Press, et al., Novae in 1983 – West Sector, *Klio* 68, 1986, s. 104 n.
- ⁴ Ibidem, s. 106, fig. 4; P. Dyczek et al., Novae – Sektor Zachodni, 1983, *Archeologia* 36, 1985, s. 96.
- ⁵ Wykop DW 1/89 został założony po zachodniej stronie muru zachodniego pomieszczenia 14, dokładnie naprzeciw wykopu DW 1, który był badany w latach 1981 i 1983. Takie usytuowanie sondażu DW 1/89 pozwoliło na obliczenie szerokości pasa opus spicatum.
- ⁶ Cf. L. Press, Nowe wyniki prac archeologicznych w rzymskiej twierdzy Novae, *Meander* 4–5, 1987, s. 197 n, il. 2.
- ⁷ P. Dyczek et al., Novae – Sektor Zachodni, 1987, *Archeologia* 40, 1989, s. 136.
- ⁸ Cf. C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Groningen/Djakarta 1957, s. 19 n, typ 3b.
- ⁹ Ibidem, s. 18 n, 45 n, 85; typy: 3, 31, 66 b; D. P. S. Peacock, D. F. Williams, *Amphorae and the Roman economy*, London, New York 1986, s. 98 n, class 7.
- ¹⁰ P. Dyczek et al., Novae – Sektor Zachodni, 1983, *Archeologia* 36, 1985, s. 92, ryc. 10, 11.
- ¹¹ Wydaje się, że przeważyły kompozycje kolorystyczne, na których nie przedstawiano scen figuralnych. Zastanawia bogactwo ozdób stiukowych, niezwykajnie dla kompozycji malarskich z drugiej połowy I wieku.
- ¹² Cf. A. Barbet, *La peinture murale romaine*, Paris 1985, s. 191 nn.
- ¹³ Peacock, Williams, op. cit., class 27, 15; H. S. Robinson, *The Athenian Agora. Pottery of the Roman Period*, Princeton 1959, s. 33; J. Alarcao, *Fouilles de Conimbriga, VII*, Paris 1979, s. 133 pl. XXXI 148.
- ¹⁴ W czasie prowadzenia prac wykopaliskowych w latach wcześniejszych zauważono pęknięcia tektoniczne, jednak przebiegały one równoległe do skarpy naddunajskiej i obejmowały wąski pas. Nie mamy dowodów na osunięcie się obszaru wzdłuż via praetoria.
- ¹⁵ Cf. L. Press, *Odkrycie valetudinarium w Novae*, *Meander* 10–11, 1983, s. 398 nn.
- ¹⁶ Cf. M. C. Bishop, J. C. Coulston, *Roman Military Equipment*, *Shire Archaeology* 1989, s. 54, ryc. 41.
- ¹⁷ P. Dyczek et al., Novae – Sektor Zachodni, 1985, *Archeologia* 38, 1987, s. 145 nn.
- ¹⁸ Cf. A. Laumonier, *Les Figurines de Terre Cuite*, Paris 1956, s. 104, 287; M. Rouvier-Jeaulin, *Les Figurines Gallo-romaines en terre cuite au Musée des Antiquités Nationales*, Gallia Suppl. XXIV, 1972, s. 25 nn.
- ¹⁹ Cf. D. Ivanyi, *Die pannonischen Lampen, eine typologisch-chronologische Übersicht*, Budapest 1935, typ XXII, Taf. LVI 8.
- ²⁰ Isings, op. cit., s. 24, typ 8; cf. D. Zienkiewicz, *The Legionary Fortress Baths of Caerleon*, Cardiff 1986, s. 98 n, pl. 40, 1.
- ²¹ Cf. Peacock, Williams, op. cit., s. 217.
- ²² Cf. B. Soutlov, *Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum*, Sofia 1985, tab. LI, 5.

²³ Bishop, Coulson, op. cit., s. 56, il. 44.

²⁴ Soutov, op. cit., typ 1 b.

²⁵ Ivanyi, op. cit., typ X, pl. XXXV, 2; O. Broneer, Corinth, IV, part II, Cambridge 1930, s. 162.

²⁶ Jest to już drugi zabytek z brązu z przedstawieniem Harpocratesa. W roku 1987 znaleziono uchwyt naczynia brązowego, cf. P. Dyczek, Harpocrates on a Bronze Handle from the Valetudinarium at Novae, Akta Kongresu nt. brązów antycznych, Freiburg 1988, w druku.

²⁷ Być może pozostałością po półkolumnach jest znaleziony w roku 1983 trzon monolityczny, cf. W. Szubert et al., Novae – Sektor Zachodni, 1983, Archeologia 36, 1985, s. 100, il. 23.

²⁸ Dotychczas znaleziono jeszcze jeden fragment cegły z podobnym stemplem. Nie jest jasna interpretacja tego napisu.

²⁹ Cf. Peacock, Williams, op. cit., class 35.

³⁰ Cf. P. Dyczek, et al., Novae – Sektor Zachodni, 1983, Archeologia 36, 1985, s. 94.

cf. notka 25.

³¹ Cf. Zienkiewicz, op. cit., s. 333.

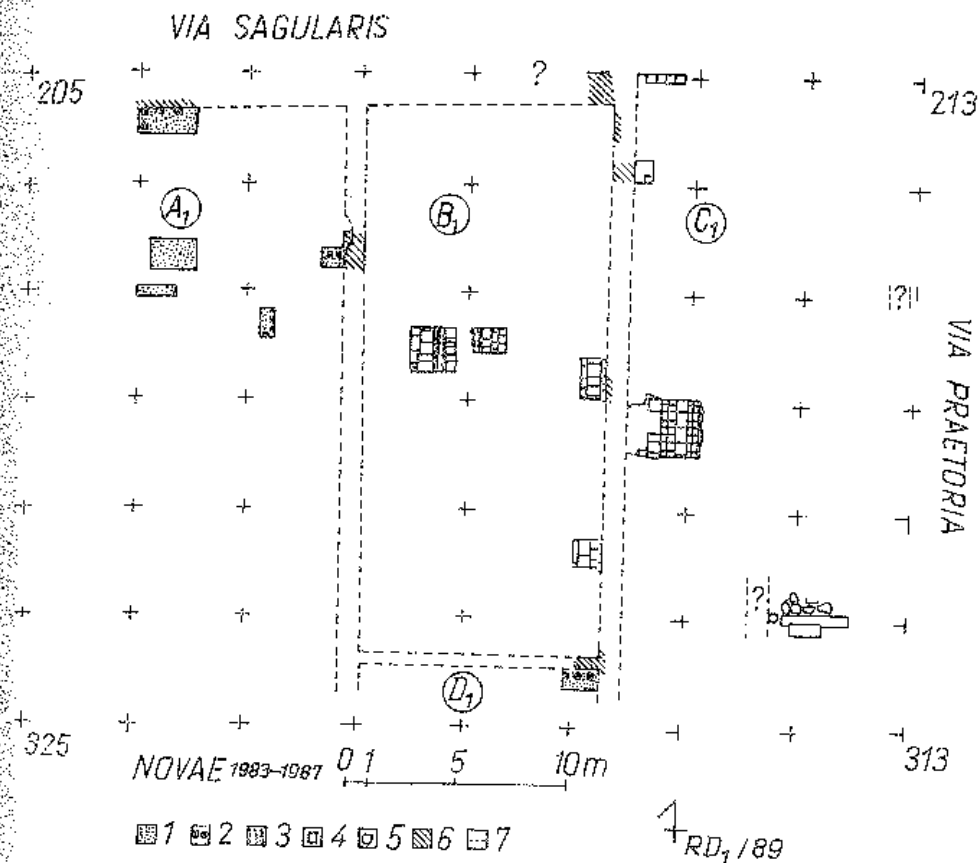
³² Cf. Alarcão, op. cit., s. 181, pl. L, 222.

³³ Robinson, op. cit., s. 115 n.

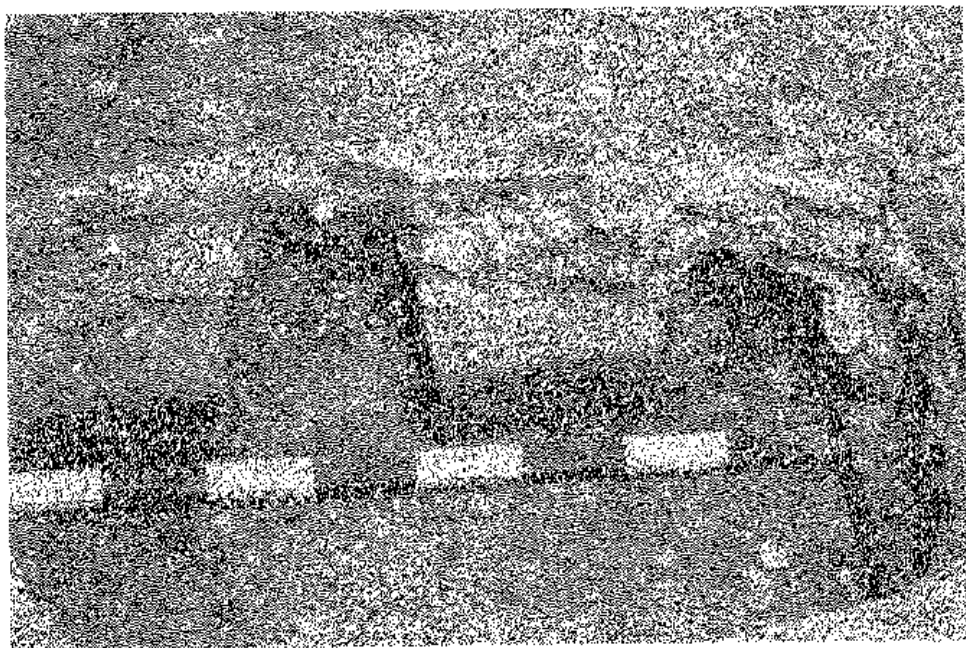
³⁴ B. Böttger et al., Iairus, III, Berlin 1986, s. 117, 136, Taf. 19, 20, 22.

³⁵ P. Dyczek, et al., Novae – Sektor Zachodni, 1981, Archeologia 34, 1983, s. 131.

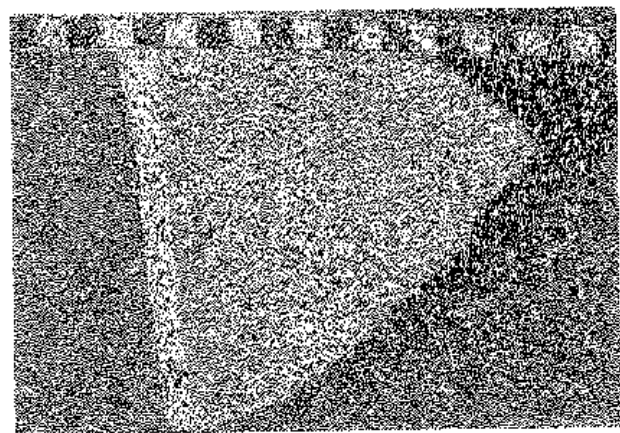
³⁶ Böttger, op. cit., s. 145, Taf. 37, 17; Cf. I. Barnea, La ceramique byzantine de Dobroudja, X^e–XIIe siecles, BCH Suppl. XVIII, 1989, s. 139 nn.

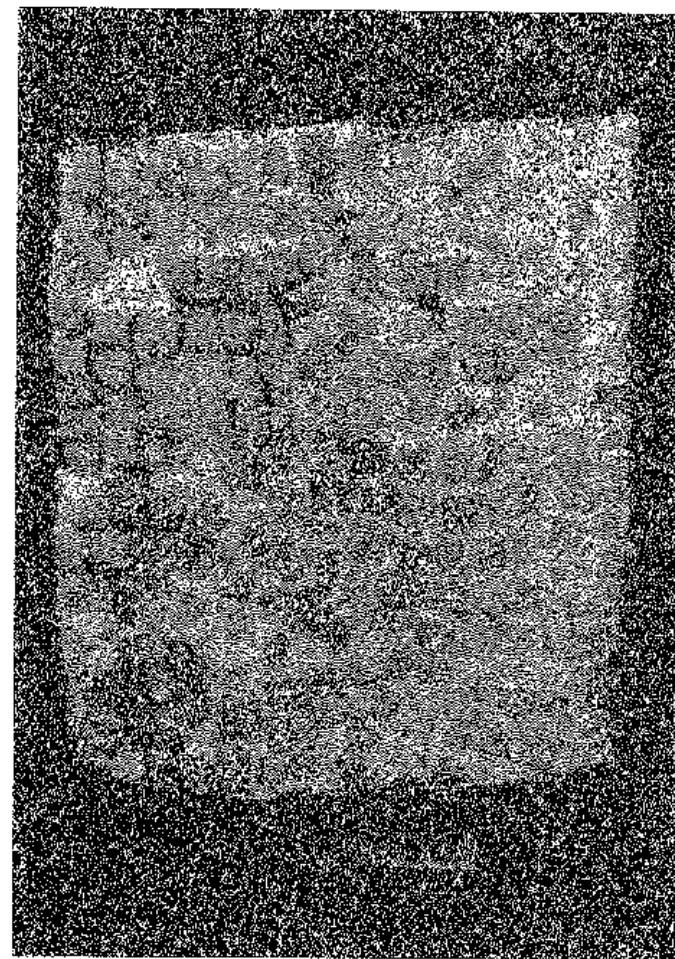
1. Odcinek IV. Plan łaźni legionowej. Rysował P. Dyczek

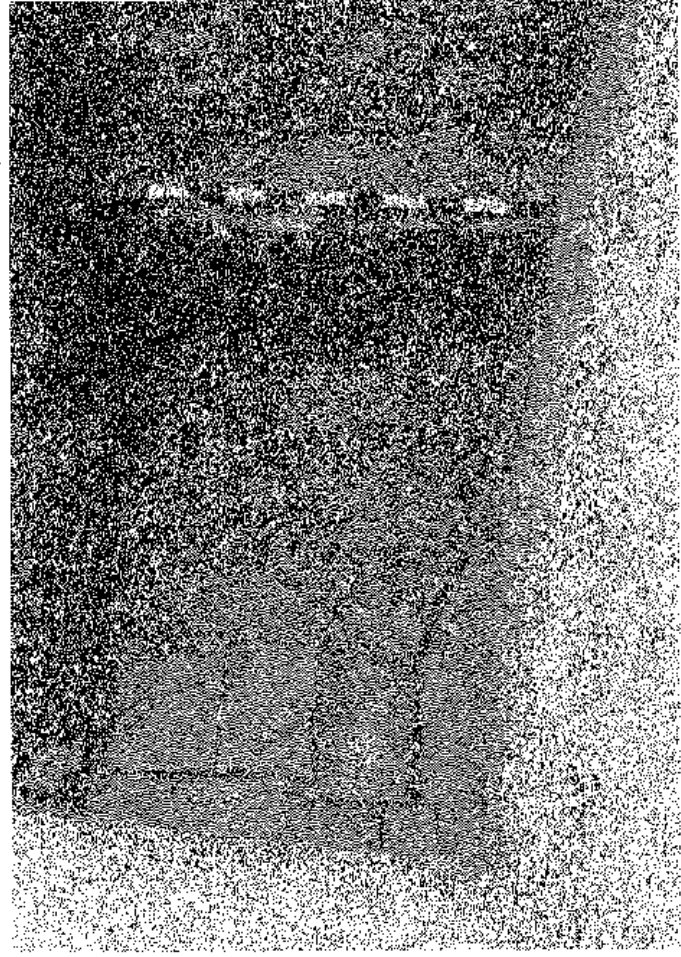
2. Odcinek IV. Wykop PN 9 – pozostałości po hypocaustum w pomieszczeniu A 1 łaźni legionowej. Fot. T. Biniewski

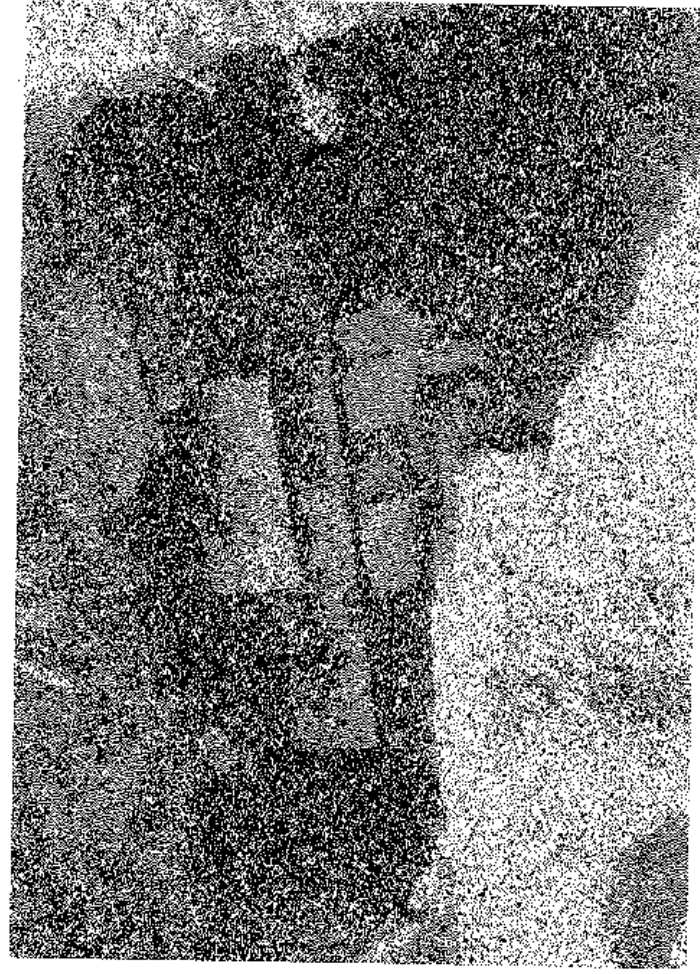
3. Odcinek IV. Fragment teguli z odciskiem stompa Leg I Ital. w ligaturze. Fot. T. Biniewski

4. Fragmenty jednobarwnej mozaiki znalezionej w ruinowisku pomieszczenia A 1 łaźni. Fot. T. Biniewski

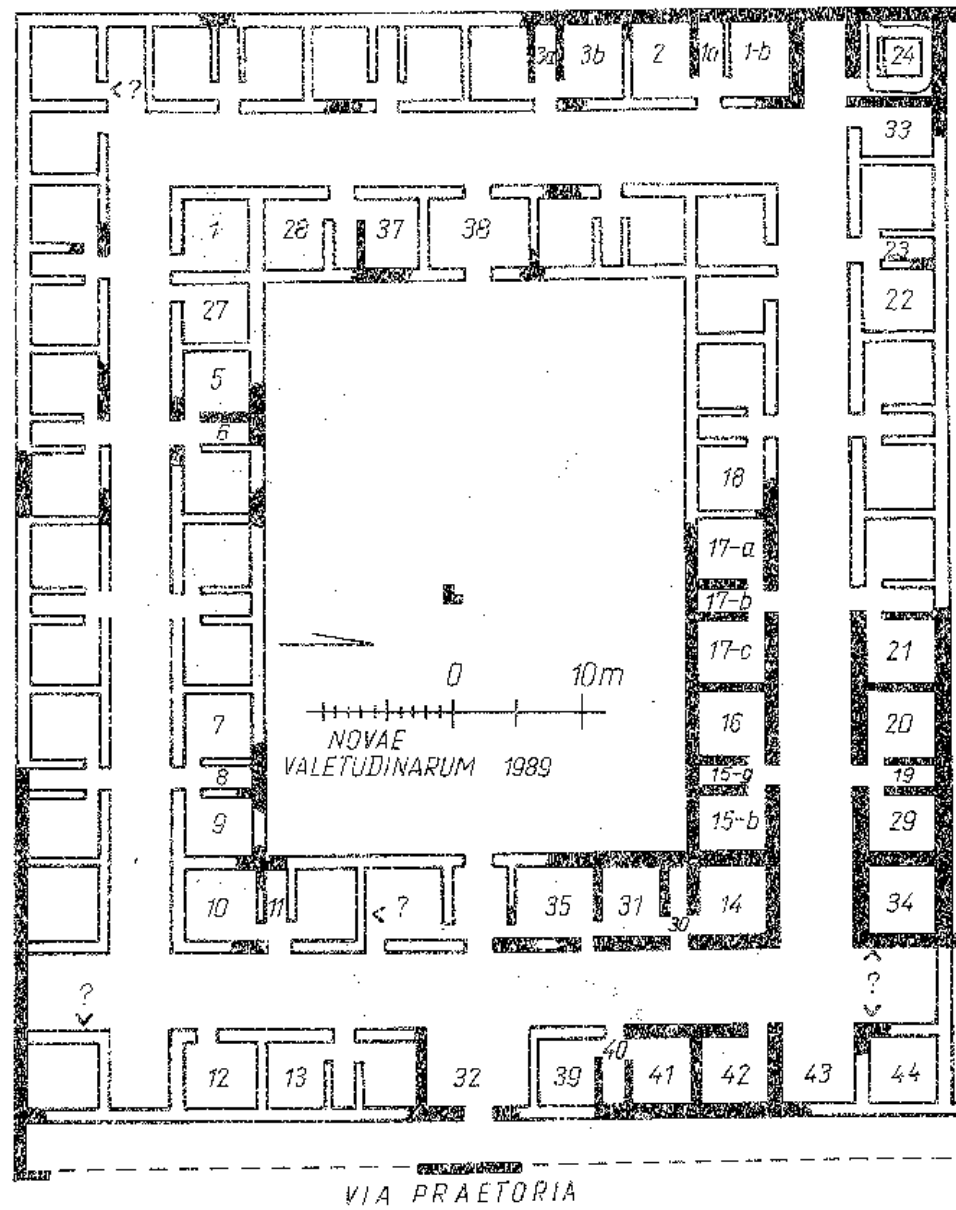

5. Posadzka pomieszczenia B 1 łazni odsłonięta w wykopie DW 1/89. Fot. T. Biniewski

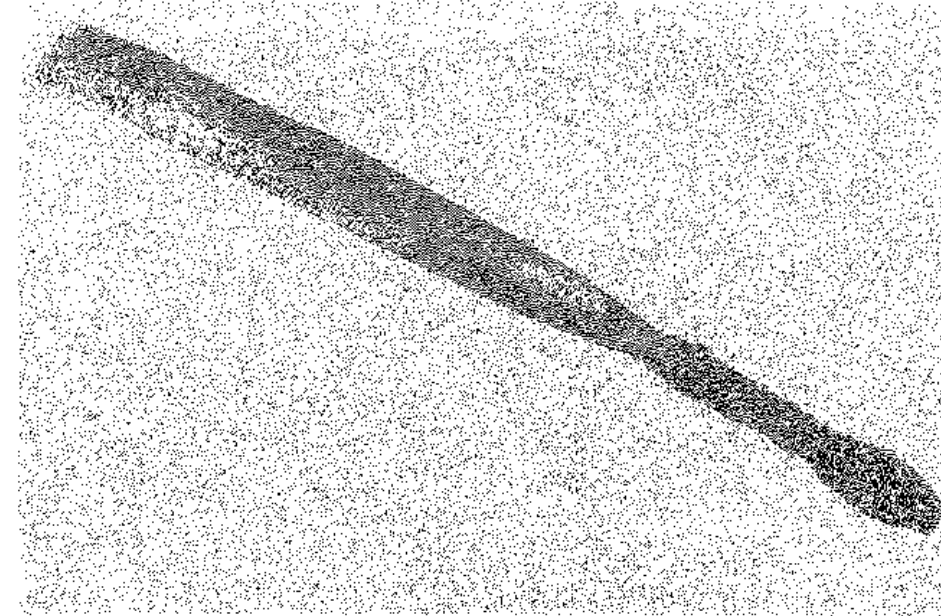

6. Schody odsłonięte w wykopie DW 7/89. Fot. Biniewski

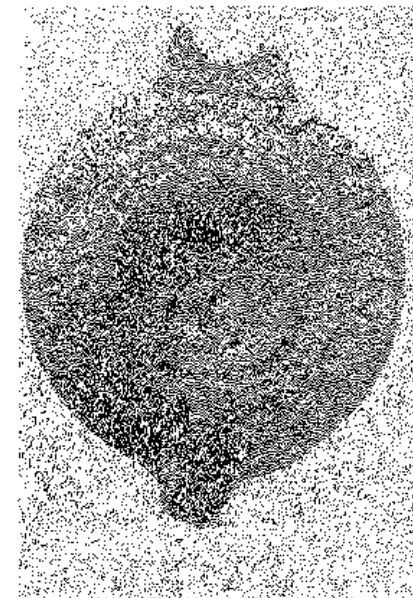

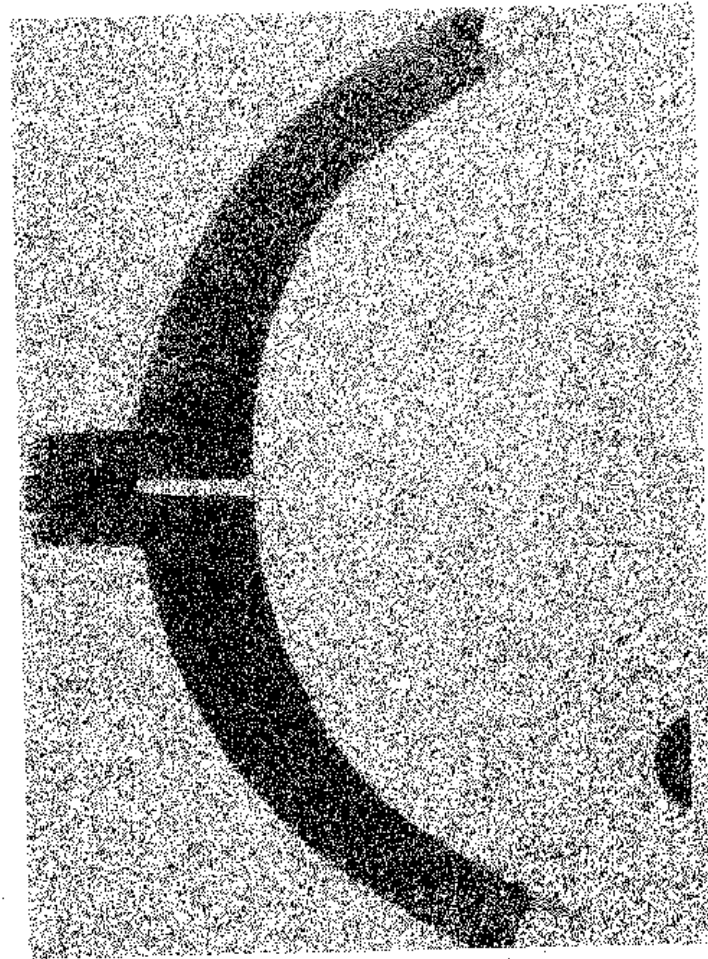
7. Plan szpitala w Novae, po kampanii 1989.

8. Pomieszczenie 16. valetudinarium. Strygila brązowa. Fot. T. Biniewski

9. Pomieszczenie 15-b, valetudinarium. Lampa gliniana. Fot. T. Biniewski

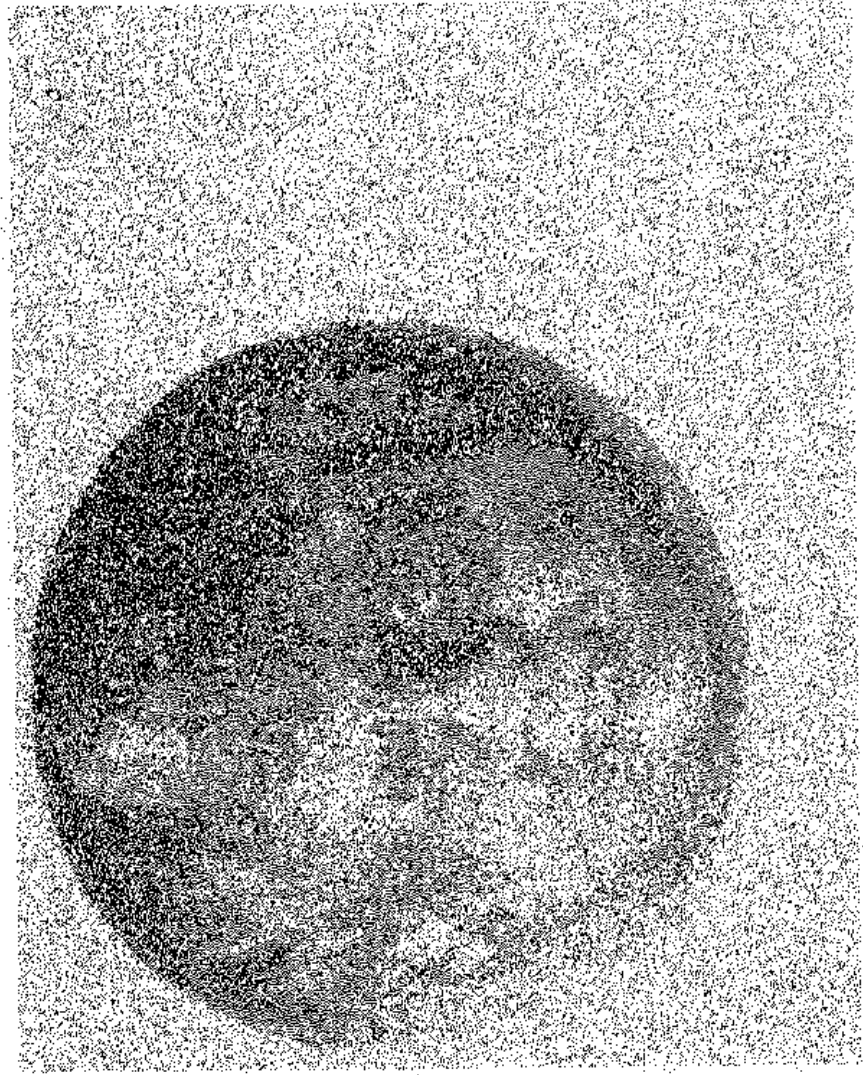

10. Powiększenie 30 valetudinarium. Fragment helmu z brązu. Fot. T. Biniewski

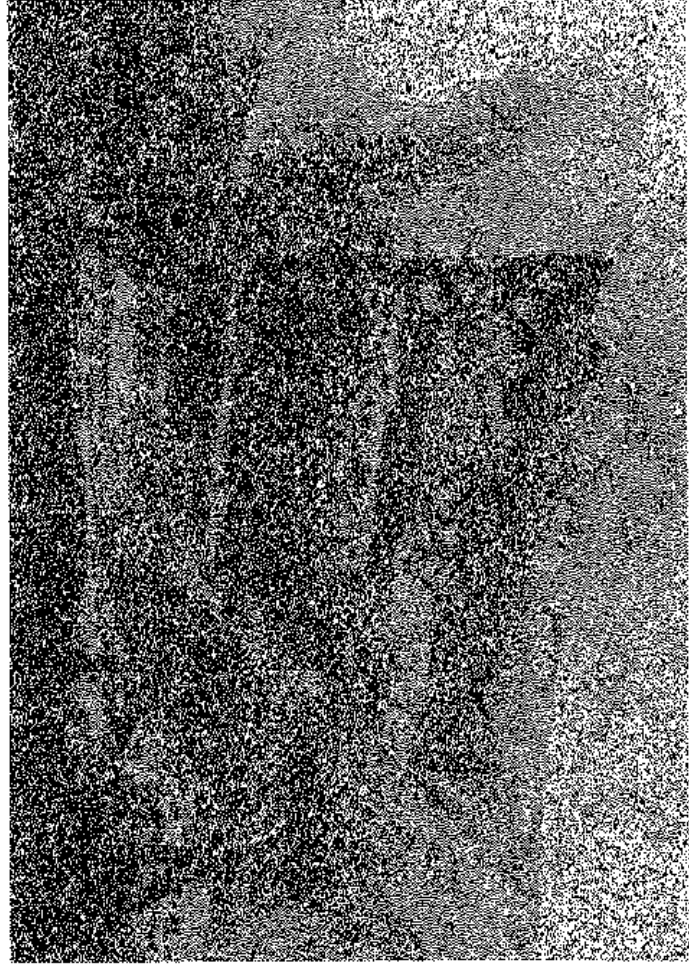

11. Widok od wschodu na główne wejście do valetudinarium. Fot. T. Biniewski

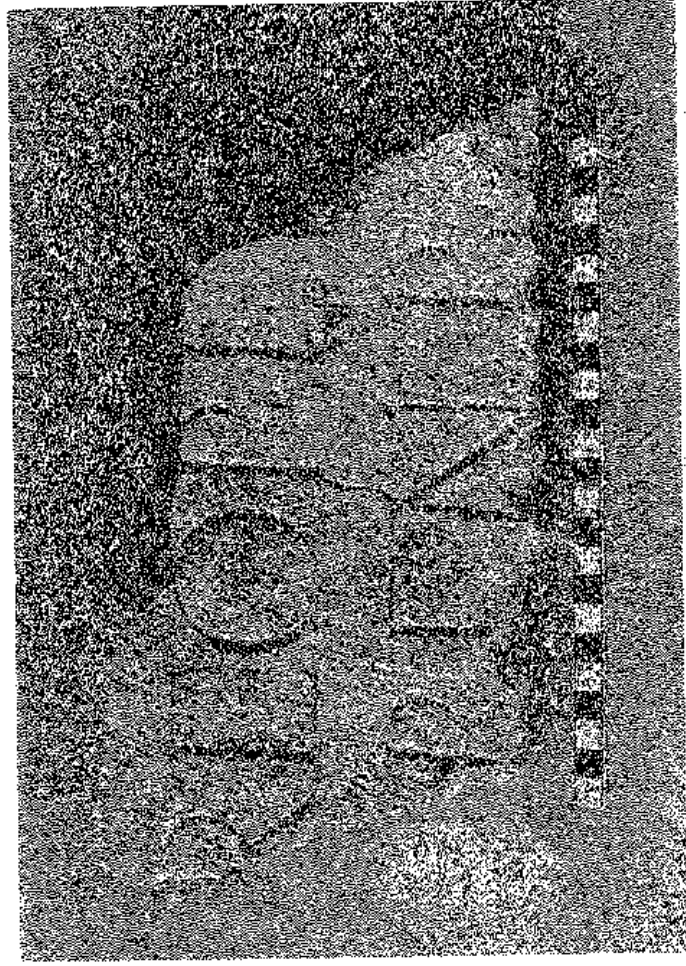

12. Odcinek IV. Wyciążanie twardszy Harpocratesa. Fot. T. Biniewski

13. Północne skrzydło valetudinarianum — trakt przydziedznicowy. Fot. T. Biniewski

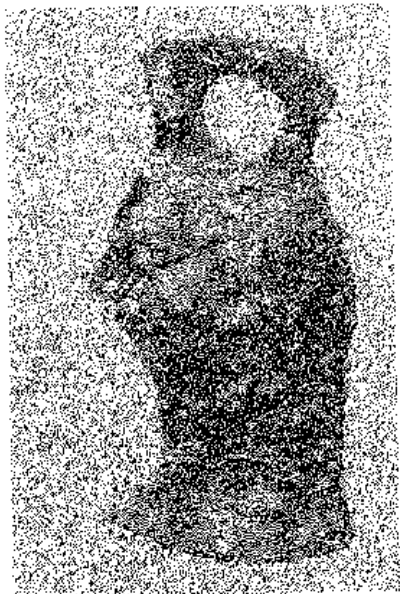

14. Odcinek IV. Inskrypcja wbudowana w nawierzchnię ulicy. Fot. T. Biniewski

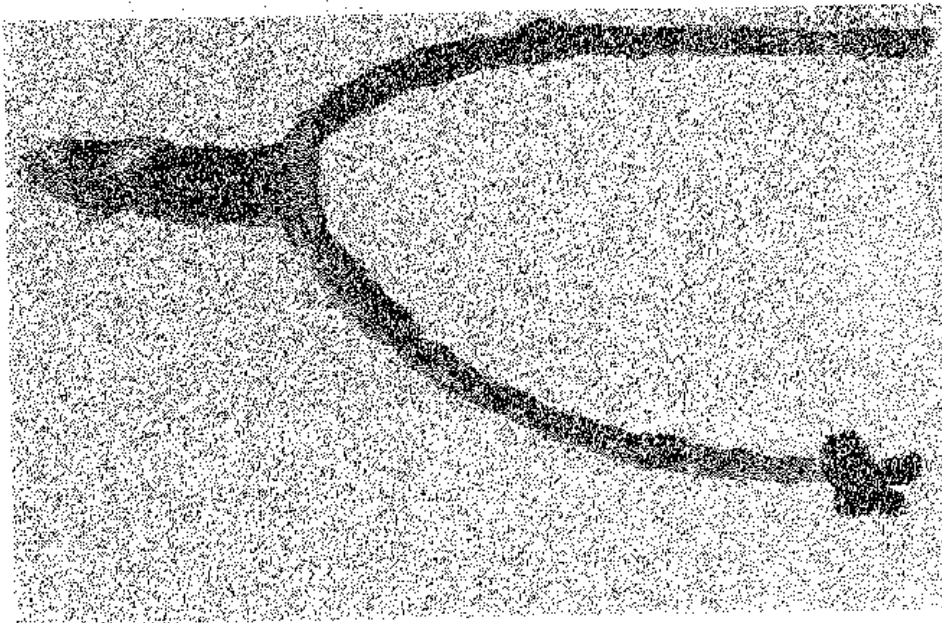

15. Odcinek IV. Górna część płyty nagrobnej. Fot. T. Biniewski

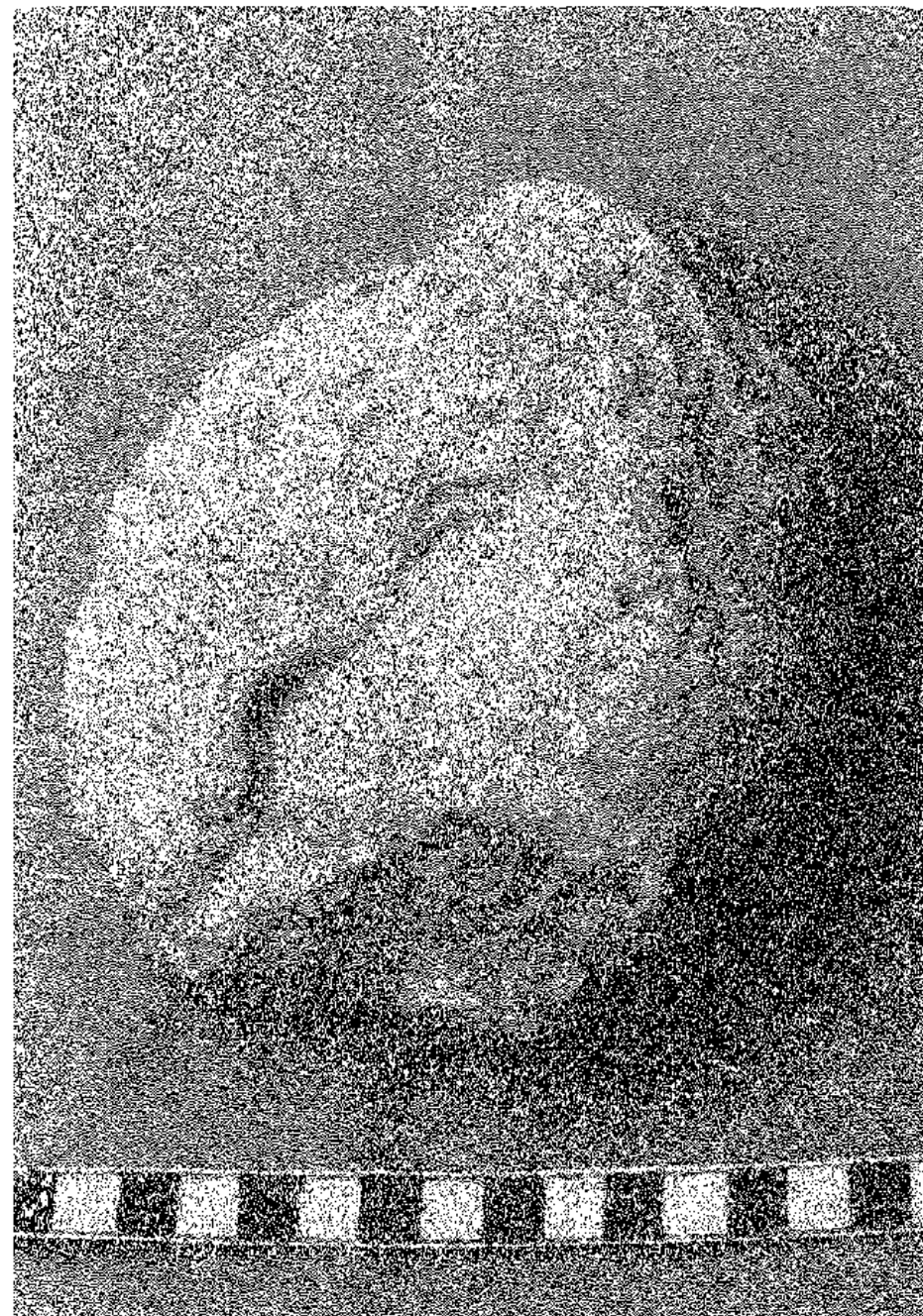

16. Odcinek IV. Dzwonek z brązu. Fot. T. Biniewski

17. Odcinek IV. Ostroga żelazna. Fot. T. Biniewski

18. Odcinek IV. Fragment rzeźby marmurowej. Fot. T. Biniewski

Galina Dankova

KIELISZKI I UNGUENTARIA Z NOVAE (MATERIAŁY DO KATALOGU)

Wprowadzenie. Kieliszki stanowią najliczniejszą grupę znalezisk szklanych z Novae. Występują właściwie wszędzie, na każdym odcinku. Ponieważ wydobywa się je z warstw osadniczych, stan zachowania nie zawsze pozwala na odtworzenie w całości dawnego ich wyglądu. Zasadniczo kieliszek składa się z trzech części: z okrągłej stopki, słupkowatej lub profilowanej nóżki, oraz z czaszy. Kieliszki z Novae występują z reguły w postaci stopki z nóżką, a czasami zachowany jest też niewielki fragment dna czaszy. Przyczyną tego stanu rzeczy jest masywność stopki i nóżki, wynikająca ze sposobu wykonania. W przeciwieństwie do dolnej części kieliszka, czasza jest wyjątkowo delikatna, cienkościenna, krucha, toteż łatwo ulega zniszczeniu. Rekonstrukcję wysokości i kształtu czaszy utrudnia fakt rzadkiego występowania zachowanych fragmentów czaszy wraz z dolną częścią kieliszka. Dlatego też w większości wypadków bardzo mało można powiedzieć na temat samej czaszy. Spośród prezentowanych zabytków, pochodzących z Novae, tylko jeden egzemplarz zachował się prawie w całości (No kat. 51). Ponieważ stanowi on odosobniony przypadek nie można na tej podstawie wyciągać ogólnych wniosków, a tym bardziej nie można tworzyć żadnej typologii kształtów.

Stan zachowania kieliszków pochodzących z innych stanowisk i innych obszarów Cesarstwa Rzymskiego jest podobny, dlatego istniejące w literaturze przedmiotu klasyfikacje i próby typologii kształtów oparte są na zachowanych stopkach i nóżkach. Różnice wynikają z różnych sposobów formowania kieliszków i stanowią podstawę dla tzw. klasyfikacji technologicznej¹. Żeby zastosować taką klasyfikację konieczna jest znajomość całego procesu formowania naczyń oraz sprzętu jakim posługiwał się ówczesny rzemieślnik-szklarz.

Stwierdzono, że podstawowe narzędzia i czynności niezbędne do formowania naczyń szklanych, które stosowano w okresie rzymskim, niewiele różniły się od tych, które dzisiaj stosuje się w szklarskich warsztatach artystycznych². Technika i narzędzia jakimi posługiwano się przy formowaniu, zawsze zostawiają swój ślad na gotowym wyrobie na przykład w postaci smug, śladów, szwów, itp. Na podstawie dokładnej obserwacji można zrekonstruować przebieg procesu formowania.

Za pomocą metody analizy technologicznej³ powstały warunki do opracowania wstępnych ram chronologicznych dla stopki i nóżki kieliszków szklanych. Pierwsza rzecz, na którą zwraca się uwagę, to sposób łączenia nóżki z czaszą. Uwzględniając takie kryterium, jako pierwszy typ kieliszków szklanych wyodrębnia się kieliszki, których stopka, nóżka i czasza wykonane są razem, z jednego balonu szklanego. Proces formowania przebiegał w następujący sposób: najpierw puszczelą szklarską pobierano roztopioną masę szklaną i wykonując ruchy rotacyjne, wydmuchiwało szklany balon /ryc. 18a/. Następnie, drugą puszczelą przeginano dno balonu, wpychając je do środka, po czym kleszczami szklarskimi wyodrębniano stopkę oraz nóżkę. Stopka stawiała się w ten sposób okrągła i dwuścienna /co tłumaczy jej trwałość/, a krawędź zostawała pusta w środku. Czasami górna i dolna ścianka nie stykały się dokładnie ze sobą, ponieważ dostawało się tam powietrze, które obserwujemy w postaci nieforemnych pęcherzyków. W kolejnej fazie formowania kieliszka nadawano kształt czaszy oraz wyjmowano drugą puszczel. Przy tej drugiej czynności na spodniej stronie stopki powstawała mała szklana końcówka, zwana *przylepcem*, którą nożycami szklarskimi usuwano, po czym szlifowano ślad. Ślad ten jest widoczny przy obserwacji gołym okiem. Czaszy kieliszka nadawano zazwyczaj konieczny kształt, następnie usuwano puszczel i szlifowano krawędź wylewu. Niekiedy ściankę czaszy dekorowano, nakładając szklaną nić na gorąco, techniką przypominającą *barbotino* dla ceramiki.

W ten sposób powstawał gotowy wyrób ze stopką o średnicy wahającej się między 0,035–0,049 m, wysokości dochodzącej do 0,08 m, oraz średnicy wylewu 0,070–0,080 m.

Przedstawiona technika formowania kieliszków przeżywa swój rozkwit, według N. Sorokiny⁴, w IV–V wieku n.e. Takie znaleziska występują przeważnie we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego /w Syro-Palestynie⁵, w Egipcie⁶, na Cyprze⁷, na Półwyspie Bałkańskim⁸ oraz na północnym wybrzeżu nadczarnomorskim⁹.

Na podstawie typologii N. Sorokiny opisane wyżej kieliszki stanowią odrębny typ – typ A, który jest charakterystyczny dla okresu późno-rzymskiego. Niemniej jednak spotyka się go czasami w okresie wczesnego średniowiecza /IX–X wiek n.e./ na obszarze dzisiejszej Bułgarii¹⁰ i na Północnym Nadczarnomorzu¹¹. Świadczy to o nieprzerwanej tradycji szklarskiego rzemiosła na tych terenach.

Wyroby typu B różnią się zasadniczo od poprzednich sposobem przymocowania nóżki do czaszy¹¹. Formowano nóżkę, stopkę i czaszę oddzielnie. Nóżkę wycinano ze szklanego pręta i przymocowywano do dna czaszy na gorąco. Czaszę i stopkę formowano oddzielnie ze szklanego balonu. Stopka typu B jest jednościenna, krucha, o wywiniętej do środka krawędzi i łatwo ulega uszkodzeniu. Najbardziej grubościenną część stanowi nóżka. Jest ona dość wysoka

/dochodzi do 6,035 m/ Typ B występuje w Egipcie¹² i na Północnym Nadczarnomorzu¹³. Datuje się go dość ogólnie od IV do VIII wieku n.e.

Kieliszki typu C formowano również z dwóch części. Nóżkę wyciągano ze szklanej masy, która zbierała się przy dnie balonu szklanego. Potem doklejjano stopkę, którą formowano oddzielnie. Kształtowane w ten sposób wyroby mają bardzo krótką nóżkę, najczęściej przysadzistą. Połączenie nóżki ze stopką nie jest zbyt solidne, dlatego przeważnie zachowana jest czasza z nóżką, stopki natomiast – brak. Ten typ kieliszków występuje na północnym Nadczarnomorzu¹⁴. Analogiczne przykłady znamy z obszaru Dekapolis¹⁵ i Sardes¹⁶.

Tą samą techniką wykonano też pewną grupę kieliszków pochodzących z Europy Zachodniej /Italia Północna¹⁷ obszar Nadreński¹⁸, Panonia¹⁹/. Ze względu na wymiary i kunszt wykonania należało by je raczej nazwać „kielichami”, a nie „kieliszkami”²⁰. Są to naczynia o dość głębokiej konicznej czaszy /wysokość dochodzi do 0,02 m/, krótkiej przysadzistej nóżce, oraz okrągłej profilowanej stopce. Cechuje je ozdobna czasza, którą dekorowano nakładanymi kolorowymi nitkami ze szkła. Naczynia te datowane są na koniec III i początek IV wieku n.e.

Trudno jest stwierdzić, czy istniał jakiś związek między tymi dwoma obszarami Cesarstwa Rzymskiego, jeśli chodzi o pojawienie się techniki formowania naczyń typu C.

Wszystkie stopki i nóżki kieliszków, występujących w Novae, na pierwszy rzut oka są do siebie podobne. Pod względem techniki wykonania należą do typu A. Po dokładnej obserwacji okazuje się jednak, że pierwsze wrażenie jest błędne. Kształty wcale nie są jednakowe, a charakterystyczny zielony kolor ma różne odcienie. Z tej przyczyny konieczne jest uporządkowanie materiału z uwzględnieniem istniejących różnic.

Zaproponowana klasyfikacja będzie miała charakter wyłącznie porządkujący. Oparta będzie na analizie kształtu dolnej zachowanej części kieliszka i techniki jej formowania, oraz będzie wzorowana na klasyfikacji stosowanej przez M. Dekównę²¹.

Pierwsze kryterium podziału kieliszków z Novae stanowi kształt nóżki. Wyróżnia się na tej zasadzie dwie grupy:

Grupa I – Kieliszki o prostych słupkowatych nóżkach

Grupa II – Kieliszki o profilowanych przysadzistych nóżkach

Wśród zabytków należących do pierwszej grupy wyróżniamy parę wariantów. Czasem nóżka posiada kształt ściętego stożka lub słupka, poszerzającego się ku górze. Wydaje się, że rozbieżności te są przypadkowe. Rzemieślnik prawdopodobnie nie dążył do nadania nóżce takiego stożkowatego kształtu. Tu należy liczyć się z faktem, że kieliszki wykonywano w pośpiechu i nie przywiązywano wielkiej uwagi do uzyskania idealnie słupkowatego kształtu. Z tej przyczyny uważam za zbyt liczne wyróżnianie poszczególnych wariantów słupkowatych nóżek w klasyfikacji.

Zupełnie inaczej ma się sprawa z nóżkami profilowanymi, które wyodrębnione zostały w grupie II. Przysadzisty kształt nadawano im celowo. Świadczą o tym małe pionowe wcięcia na niektórych nóżkach — ślady po zastosowaniu narzędzi, którymi je formowano. Wydzielenie więc zabytków o przysadzistych nóżkach wydaje się całkiem uzasadnione.

Innym kryterium klasyfikacji kieliszków z Novae może być przekrój nóżki. W obydwóch grupach występują dwa rodzaje kieliszków: o nóżce pełnej i o nóżce pustej w środku, co pozwala wyróżnić:

Grupę a — Kieliszki o nóżce pustej w środku

Grupę b — Kieliszki o nóżce pełnej w środku

Wypełnioną nóżkę otrzymywano wtedy, gdy w trakcie formowania, ścianki tejże nóżki stykały się ze sobą. W przeciwnym wypadku obserwuje się w przekroju nóżki wąski pionowy kanałek o różnej średnicy /od 0,002 do 0,004 m/. Wtedy można przyjąć, że nóżka jest w środku pusta.

Aby wyróżnić kolejne kryterium podziału należy przypomnieć proces formowania stopki i nóżki, a mianowicie fazę drugą, kiedy inną piszczelą wtlaczano dno balonu do środka. W zależności od tego, jak głęboko wprowadzono drugą piszczelę, dno balonu znajduje się albo u podstawy nóżki /1/, albo u góry /2/ kształtując dno czaszy. Umieszczenie dna balonu widać w przekroju. W tym drugim przypadku dno balonu jest jednocześnie dnem czaszy. Wymienione cechy są ze sobą powiązane, dlatego wyróżniamy następujące grupy, na których oparta jest kolejność pozycji w katalogu.

Ia1 — Kieliszki o prostych słupkowatych nóżkach, pustych w środku, których dno balonu znajduje się u podstawy nóżki.

Ia2 — Kieliszki o prostych słupkowatych nóżkach, pustych w środku, których dno balonu znajduje się w górnej partii nóżki.

Ib1 — Kieliszki o prostych słupkowatych nóżkach, wypełnionych w środku, których dno balonu znajduje się u podstawy nóżki.

Ib2 — Kieliszki o prostych słupkowatych nóżkach wypełnionych w środku, których dno balonu znajduje się w górnej partii nóżki.

IIa1 — Kieliszki o profilowanych, przysadzistych nóżkach, pustych w środku, których dno balonu znajduje się w górnej partii nóżki.

IIa2 — Kieliszki o profilowanych przysadzistych nóżkach, pustych w środku, których dno balonu znajduje się w górnej partii nóżki.

IIb1 — Kieliszki o profilowanych przysadzistych nóżkach wypełnionych w środku, których dno balonu znajduje się u podstawy nóżki.

IIb2 — Kieliszki o profilowanych przysadzistych nóżkach, wypełnionych w środku, których dno balonu znajduje się w górnej partii nóżki.

Różnice w kolorze i przezroczystości szkła również mogą być kryterium podziału zabytków szklanych. Niemniej jednak, jest to kryterium niepewne. Nieraz złudzenie optyczne powoduje, iż ten sam kolor różnie jest odbierany. Oprócz tego długotrwały pobyt szkła w ziemi wywołuje pewne zmiany w jego

wyglądzie. Szkło staje się bardziej zmaczone, nieraz pokryte jest warstwą korozji, po zdjęciu której powierzchnia iryzuje. Często zdarza się, że szkła mające ten sam skład chemiczny i takie same proporcje składników, wyglądają zupełnie inaczej, ponieważ znajdowały się w odmiennych warunkach. Dlatego klasyfikacji opartej na wyróżnieniu kolorów szkła towarzyszyć powinny analizy chemiczne składu szkła. Dopiero po konfrontacji obserwacji makroskopowej z wynikami analiz chemicznych można stwierdzić, czy dane szkła należą do tej samej grupy, czy do odrębnych.

Szklane kieliszki z Novae są kolorystycznie do siebie podobne. Najczęściej występuje kolor zielony w kilku odmianach: seledynowy, zielono-oliwkowy, jasnozielony, zielono-żółty. Szkło jest zazwyczaj przejrzyste, zawiera mnóstwo drobnych okrągłych pęcherzyków powietrza.

Kieliszki o zabarwieniu zielonym są bardzo charakterystyczne dla wschodniej części basenu Morza Śródziemnego, zwłaszcza dla jego północnego obszaru: /Mezja Dolna, Dacja, Północne wybrzeża Morza Czarnego/. Fakt ten może być wytłumaczony dostępnymi na tym terenie surowcami, jakich używano do wyrobu szkła, bowiem od nich przede wszystkim zależy barwa.

W Novae spotyka się również kieliszki o kolorze bladeżółtym. Występując one o wiele rzadziej niż te zielone i są zazwyczaj wyjątkowo niedbale wykonane. Kieliszki z żółtego szkła występują na Cyprze i w Egipcie, równoległe z kieliszkami wykonanymi z zielonego szkła.

Interesujące znalezisko z Novae stanowi kieliszek wykonany ze szkła granatowego /No kat. 27/, który nie tylko różni się od reszty kolorem, ale też i wymiarami. Natomiast jego kształt i sposób wykonania nie odbiega od ustalonych już zasad. Do tej pory nie odkryto w Novae drugiego identycznego kieliszka. W dostępnej mi literaturze, dotyczącej kieliszków szklanych późno-rzymskich i wczesnobizantyjskich, nie natrafiłam na analogiczny przykład.

Skład chemiczny kieliszków z Novae nie jest na razie dokładnie zbadany. Dysponujemy tylko jednym wynikiem analizy chemicznej²². Jest to wynik zastanawiający, bowiem stwierdzono brak gliniku. Fakt ten świadczy, iż przebadane szkło nie należy do typu chemicznego $\text{Na}_2\text{O} - \text{CaO} - \text{Al}_2\text{O}_3 - \text{SiO}_2$, który uważany jest za charakterystyczny dla kieliszków szklanych okresu późno-rzymskiego²³. Nie można też zaliczyć tego szkła do typu chemicznego $\text{Na}_2\text{O} - \text{K}_2\text{O} - \text{CaO} - \text{MgO} - \text{SiO}_2$, charakterystycznego dla okresu wczesnego średniowiecza, bowiem brak K_2O i K.

Żeby mieć pewność, iż szkło z którego wykonano kieliszki z Novae nie zawiera gliniku, niezbędne jest przebadanie większej ilości zabytków. Jedynie wtedy można będzie wytłumaczyć tę swoistą anomalię użyciem miejscowych surowców do wytapiania szkła o odmiennym składzie, co znaczyłoby, że kieliszki wykonane zostały na miejscu. Rozważając kwestię miejsca wytwarzania kieliszków, trzeba przytoczyć pewien bardzo istotny fakt. Na terenie Novae znaleziono brytki szklanej masy /żuźle/. Analiza chemiczna masy

szklanej wykazuje brak potasu i gliniku. Kolor bryłki jest bardzo zbliżony do koloru niektórych wyrobów. Tę obserwację można potraktować jako dodatkowy dowód, że kieliszki z Novae wykonano na miejscu.

Na obszarze Mezji Dolnej kieliszki typu A /według typologii Sorokiny/ są wyjątkowo popularne.

W odległości około 20 km na Wschód od Novae w kasztelu Jatrus /mapa 3/ przy odsłanianiu bazyliki wczesnochrześcijańskiej znaleziono resztki kieliszków wykonanych z zielonego szkła o różnych odcieniach²⁴. Na podstawie układu warstw w jakich zabytki te występują, datuje się je na IV – VI wiek n.e. Opublikowane przykłady są identyczne z zabytkami grupy Ib1 i Ib2 z Novae.

Na terytorium wczesnobizantyjskiej fortecy w pobliżu Odarcy również natrafiono na dużą liczbę stopek kieliszków szklanych²⁵. Spotkano tam wszystkie grupy, jakie wyróżniono w materiale z Novae. Kieliszki wykonane są ze szkła przezroczystego o różnych odcieniach koloru zielonego. Średnica stopki wynosi 0,04 m /średnio/. Zachowane ścianki czaszy nie mają żadnej dekoracji. Na podstawie chronologii stanowiska w Odarcy, kieliszki datuje się na V – VI wiek n.e. Później następuje przerwa w występowaniu tego kształtu, poczym pojawia się on w okresie wczesnośredniowiecznym /IX – X wieku n.e./ wraz z późniejszymi chronologicznie i odmiennymi typologicznie kieliszkami.

Stopki kieliszków wyjątkowo podobne do grupy Ia odkryto niedaleko Madary²⁶. Autorka publikacji niestety nie informuje jakiego koloru jest szkło, podaje natomiast średnicę stopek wahającą się między 0,035 – 0,060 m/. Kontekst archeologiczny, w którym znaleziono kieliszki, datowano na IV – V wiek n.e.

Na analogiczne przykłady natrafiono również na obszarze prowincji sąsiadujących z Mezją Dolną.

W Tracji, w pobliżu Ispirichowo²⁷, w obrębie bazyliki wczesnochrześcijańskiej, datowanej na V – VI wiek n.e., znaleziono kieliszki podobne do grupy Ia1, Ia2, IIa1 i IIb. Ponieważ z opublikowanej fotografii nie można dokładnie odtworzyć wyglądu zabytków w przekroju, podobieństwo do ostatnich dwóch grup z Novae jest wątpliwe. Autor nie wspomina o kolorze szkła kieliszków. Podobnie jak na obszarze Mezji Dolnej, tak i na obszarze Tracji kształt ten spotykany jest w okresie wczesnośredniowiecznym. Dowodem na to są kieliszki szklane, znalezione koło kościoła i nekropoli we wsi Chwojna²⁸ datowane na X – XIV wiek n.e.

Częstotliwość występowania kieliszków szklanych na obszarze Mezji Dolnej i Tracji jest znacznie większe, niż mogło by to wynikać z podanych wyżej przykładów, które stanowią tylko niewielki ich procent. Rzecz w tym, że bardzo mała część z występujących tam zabytków trafia do publikacji, bowiem szkła nie opracowano jeszcze w sposób pełny i systematyczny. Kieliszki wymienia się zazwyczaj w kontekście większych zespołów archeologicznych wraz z innymi znaleziskami ruchomymi, przy czym podkreśla

się często, że kieliszki mają kształt bardzo pospolity w Mezji Dolnej i Tracji.

Kieliszki typu A występują nie tylko na północnym wschodzie, lecz także na południowym zachodzie Imperium.

Znane są przykłady z Egiptu /Karanis²⁹, zbiór muzealny w Aleksandrii³⁰/ i nie ma wątpliwości, że przedmioty wykonano na miejscu. Niektóre egzemplarze podobne są do grupy Ia1, IIb z Novae. Wraz z nimi występują także kieliszki należące do innych typów. Ogólnie datuje się zabytki z Egiptu na IV – VI wiek n.e.

Na Cyprze³¹ podobne kieliszki występują rzadko. Te, które zostały opublikowane, można skojarzyć z grupą Ia1 z Novae. Autor publikacji nie podaje żadnego datowania.

W Apamei /Syria/³² obserwuje się dużą różnorodność kształtów stopek. Wśród nich można wyodrębnić zabytki podobne do grupy Ib.

W Sardes³³ i Anemuria³⁴ /Azja Mniejsza/ również występują kieliszki ze stopką i nóżką, lecz niestety do publikacji nie włączono ich rysunków ani fotografii, dlatego nie można traktować tych zabytków jako analogii. Według pośredniej informacji, podanej przez N. Sorokinę³⁵ omawiany tu kształt występuje również na obszarze Dekapolis.

Również na terenie prowincji Scytii³⁶ i w Dacji³⁷ /Callatis, Apulum, i inne/ powszechnie spotykane są omawiane tu zabytki. Z Dacji pochodzą zabytki analogiczne do grupy Ib2 z Novae. Datuje się je na IV – V wiek n.e.

Kieliszki szklane były też rozpowszechnione na terenie północnego Nadczarnomorza³⁸, gdzie mamy liczne przykłady datowane na III – V wiek n.e., bądź też na IX – X wiek n.e.

Jak już wcześniej zasygnalizowano, technikę jaką wykonano kieliszki typu A datuje się na okres późnorzymski. Jednocześnie chronologia zaprezentowanych analogii świadczy o tym, że zabytki te występują również w okresie wczesnobizantyjskim oraz spotyka się je znacznie później – w epoce średniowiecza. Według C. Isings, która określa kieliszki jako kształt 111,³⁹ chronologia jest bardzo rozległa – IV – VIII wiek n.e. Autorka podkreśla, że późniejsze występowanie kieliszków nie jest wykluczone.

Żeby uściślić granice chronologiczne dla kieliszków na danym stanowisku należy brać pod uwagę specyfikę lokalnej chronologii zespołów, w którym występują. Dla Novae nie opublikowano jeszcze szczegółowego opracowania wyjątkowo skomplikowanej kwestii stratygrafii stanowiska. Prace są w toku.

Badając stratygrafię na odcinku IV /ryc. 20/, w szczególności na terenie budowli z portykami wyodrębniono 12 okresów osadniczych. Każdemu okresowi odpowiada warstwa osadnicza znajdująca się na określonym poziomie. Rozmieszczenie kieliszków szklanych w obrębie sieci kwadratów na terenie budowli z portykami: największe skupienie występuje na dziedzińcu centralnym i w łaźni. Mniej zabytków znajduje się na terenie budowli „J” i w pomieszczeniu „L” i „P”. Ujmując procentowo, największa część zabytków,

włączonych do katalogu, pochodzi właśnie z obszaru budowli z portykami /56%/, która należy do okresu osadnictwa cywilnego w Novae.

Na kwadracie X-23, w warstwie należącej do VI okresu osadniczego znaleziono bryłkę szklanej masy, koloru zielonego, która występuje wraz z monetą Klaudiusza II /268–270/. Kieliszki szklane pojawiają się dopiero w warstwach X okresu osadniczego na terenie łaźni. W apodyterium występują dwa egzemplarze /No kat 9 i 22/ na głębokości 42,70 m n.p.m. Eksploracje pomieszczenia wstrzymano na poziomie podłogi /41,30 m n.p.m./ co oznacza, że kieliszki znajdują się w warstwie późniejszej od warstwy użytkowej pomieszczenia. W ten sposób mamy *terminus post quem* dla kieliszków w postaci podłogi apodyterium /IV wiek n.e./. Według R. Massalskiego⁴⁰ łaźnia pojawia się i funkcjonuje w X-tym okresie osadniczym. Brak nam natomiast danych dla określenia *terminus ante quem* dla tych kieliszków. Proponuję więc datowanie na X–XII okres osadniczy. Takie samo rozwiązanie kwestii chronologiczno-stratygraficznej proponuję dla kieliszków z innych pomieszczeń łaźni. W dwóch pomieszczeniach odsłonięto *hypokaustum* w czasie eksploracji, jednak nie znaleziono żadnego kieliszka poniżej poziomu podłogi.

Z okresem osadniczym XI-tym należy łączyć zabytki znajdujące się na dziedzińcu centralnym budowli, występujące w kwadratach 1 i 2 /ha X/ No kat. 5, 13, 55/. Znaleziono je wraz z monetą Justyniana /576–577 r. n.e./. Okres XI to okres zniszczenia budowli.

Do okresu XII-ego należy zabytek No kat. 17, który znajduje się na kwadracie X-23 na poziomie dziedzińca 3-ego /40,80 m n.p.m./. Okres XII łączy się z późniejszą działalnością budowlaną.

Na odcinku XI występujące resztki kieliszków są mniej liczne. Przeważają tam kieliszki o przysadzistej nóżce. Większa ich część znajduje się w warstwie szarej ziemi, leżącej powyżej warstwy rumowiskowej, powstałej po zniszczeniu Principiów. Warstwa szarej ziemi wiąże się z późnym zagospodarowaniem terenu, gdy kaplica sztandarów już przestała pełnić swą pierwotną funkcję militarną. *Terminus ante quem* dla principiów daje skarb znaleziony w *aerarium* principiów na podstawie którego wydatowano czas zniszczenia budowli na 316–317 rok n.e. Opierając dalsze rozważania na tym horyzoncie chronologicznym, można wyciągnąć wniosek, że kieliszki występują po tej dacie, czyli od drugiej dekady IV wiek n.e. Trudno powiedzieć, jaki my być *terminus ante quem*, bowiem i tu niektóre zabytki występują w warstwie humusu. Stwierdzono jednak, że osadnictwo na terenie Odcinka XI zanika w VI–VII wieku n.e. Jeden zabytek został znaleziony w wypełniku pieca ceramicznego⁴¹. Piec ten powstał niewątpliwie na ruinach Principiów i istniał przez bardzo krótki okres. Na samym dnie pieca odkryto bryłki zielonej masy szklanej. Piec ten niestety nie posiada dokładnego datowania. Niewątpliwie jednak, należy go powiązać z fazą późnego zagospodarowania terenu.

Inną grupę stopek kieliszków znaleziono w trakcie eksploracji ulicy biegnącej w kierunku północ-południe, na wschód od Principiów. Wszystkie zabytki zostały odkryte w kanale należącym do III fazy istnienia ulicy, która powstała po zniszczeniu Principiów. /316–317 rok n.e./. Kieliszki odkryto również na odcinku II i III.

Kieliszki szklane występują w różnorodnym kontekście archeologicznym. Na obszarze Wschodniego Imperium wiąże się je zazwyczaj z bazylikami chrześcijańskimi lub budowlami świeckimi datowanymi na okres późnorzymski lub wczesnobizantyjski.

Całkowicie odmienna jest sytuacja na Zachodzie, w szczególności na terenie Italii i Dalmacji, gdzie obecność kieliszków na stopce nie podlega dyskusji, aczkolwiek ich liczebność jest wyraźnie mniejsza niż na Wschodzie. Występują one w grobach, jako pojedyncze egzemplarze⁴² i stanowią część wyposażenia grobowego.

Różnica między Wschodem i Zachodem zarysowuje się także na limesie naddunajskim. Nie ulega wątpliwości, że kieliszki z Mezji Dolnej są produktem warsztatów lokalnych. Na razie niemożliwe jest określenie, jak daleko na zachód wzdłuż dunajskiego limesu produkowano kieliszki. Brak bowiem danych o osadach znajdujących się na zachód od Oescus⁴³.

Mamy informacje, że kieliszki szklane występują w Mezji Górnej w okresie późnorzymskim i wczesnobizantyjskim⁴⁴. Jednak są to znaleziska rzadkie i ich kolory nie są typowe dla szkła miejscowego.

W Panonii i dalej na Zachód, jak również na terenie centralnej i wschodniej części *Barbaricum* kieliszki na stopce, jak się wydaje, nie występują.

Funkcja kieliszków szklanych jest jasna, bowiem kształt ten stał się tak popularny, że przetrwał do dzisiaj. O. Vessberg określa te naczynia jako „wine-glasses”, czyli kieliszki do picia wina⁴⁵. Baur rozpoznał w nich lampy⁴⁶, zaobserwował bowiem, że niektóre kieliszki, tak jak lampy, mają małe uszkowate uchwyty i stwierdził, że być może, wieszano je na żyrandolach, jak to czyniono z innymi lampami szklanymi.

Kieliszki z Novae służyły bez wątpienia jako naczynia stołowe, ponieważ odkryte w Novae liczne lampy ze szkła innego kształtu, nie wymagały przystosowania kieliszków do funkcji lampy.

UNGUENTARIA

Unguentaria szklane z Novae stanowią również stosunkowo często występujący rodzaj zabytków. Ich identyfikacja utrudniona jest czasami z powodu złego stanu zachowania. Jeszcze więcej kłopotów sprawia rekonstrukcja pełnego kształtu naczynia. Jest to w niektórych wypadkach rzecz niemożliwa.

Z reguły zachowane w całości naczynia ze szkła występują tylko w grobach. Wyposażenie grobowe zazwyczaj zawiera między innymi szklane unguentaria, dlatego kształty te są dość dobrze znane. Jest to przydatne przy porównaniu z gorzej zachowanym materiałem, wydobytym w innym kontekście, gdzie warunki sprawiły, że naczynia te przetrwały jedynie w stanie fragmentarycznym. Unguentaria z Novae będące obecnie przedmiotem opracowania, podobnie jak kieliszki, zostały wydobyte z warstw osadniczych. Są to naczynia, z których zachowało się dno z fragmentem brzuśca lub całym brzuścem, szyjka, wylew z fragmentem szyjki lub z całą szyjką. Ze względu na małą liczebność i zły stan zachowania uwzględnionych w katalogu zabytków, nie jest możliwe zastosowanie żadnych podziałów technologiczno-formalnych. Z tych powodów wzięto pod uwagę stan zachowania zabytków jako kryterium podziału. Do grupy I włączono wylewy, występujące wraz z szyjką lub fragmentem szyjki. W jednym wypadku zachował się też niewielki fragment brzuśca. Do grupy drugiej zaliczono szyjki i szyjki z fragmentem brzuśca. W skład grupy III wchodzi dno z fragmentem brzuśca lub same dno unguentariów.

Rozpatrywane tu stosunkowo nieliczne fragmenty naczyń są dość różnorodne jeśli chodzi o kształt. W pierwszej grupie wyodrębnić można: 1. Unguentaria posiadające wylew lejkowato rozchylony /No kat. 69/; 2. Unguentaria z pierścieniowato spłaszczonym wylewem o krawędzi wywiniętej do środka /No kat. 70, 71/; Szyjki unguentariów /zabytki II grupy/ są rurkowate, o średnicy od 0,008 do 0,015 m. Trudno jest określić ich wysokość. Z reguły są one proste, w dolnej partii lekko się poszerzają. Brzuśce unguentariów /zabytki grupy III/ mają rozmaite kształty. Dwa z nich są stożkowate /No kat. 77, 80/, jeden ma brzusiec o wydłużonym kształcie /No kat. 79/. Na podstawie zachowanego fragmentu można wnioskować, że naczynie to miało kształt zbliżony do próbki. Zabytek No kat. 78 ma brzusiec sferyczny na bardzo niskiej okrągłej stopce. Dna pozostałych unguentariów są lekko wklęsłe, toteż można je było ustawić w pozycji pionowej. Mała średnica sprawia jednak, że naczynia te nie były zbyt stabilne.

Wszystkie zabytki miały cienką ściankę /od 0,001 do 0,004 m/. Pogrubienie ścianek można zaobserwować jedynie w dolnej partii, przy dnie naczynia. Troche grubsze są też ścianki brzuśców w porównaniu ze ściankami szyjki /No kat. 69/.

Rozpatrując unguentaria od strony technologiczno-formalnej stwierdzić można, że przy ich wykonaniu zastosowano dwie techniki formowania naczyń: Zabytki No kat. 76, 77, 78, wykonano metodą formowania w matrycy. Dowodem na to jest różnica w zewnętrznym i wewnętrznym profilu ścianki naczynia, oraz podłużne smugi widoczne na powierzchni naczynia. Naczynie No kat. 80 uformowano najprawdopodobniej metodą swobodnego wydmuchiwania. Świadczy o tym jego niezbyt regularny kształt oraz swobodne ukierunkowanie smug, sugerujące rotacyjny ruch w trakcie formowania.

Rozpatrywane unguentaria z Novae wykonano przeważnie ze szkła niebieskiego, jasno-zielonkawego, lub żółtawego. Na ich powierzchni widoczna jest jasna warstwa korozji, która utrudnia dokładniejszą obserwację. Szkło jest przeważnie przezroczyste i zawiera pojedyncze okrągłe pęcherzyki powietrza.

Wszystkie fragmenty unguentariów pochodzą z odcinka IV, a właściwie z jego północnej części. Najłatwiej wydatować można zabytek No kat. 77, który został odkryty w kanale razem z lampą terakotową, datowaną na II wiek n.e.⁴⁷ oraz monetą Klaudiusza. Zabytek No kat. 74 występuje w przemieszanej warstwie. Fragment unguentarium znaleziono na dnie jamy śmietniskowej, gdzie znajdowała się również moneta Wespazjana /No kat. 80/. Oznacza to, że naczynie dostało się do jamy najprawdopodobniej na przełomie I i II wieku n.e. Znaczna część zabytków /No kat. 75, 79, 69/ odkryto podczas eksploracji fundamentów *valetudinarium*⁴⁸. Można więc przypuszczać, że naczynia te być może pochodzą jeszcze z okresu przed pojawieniem się *valetudinarium*, tj. przed początkiem II wieku.

Szklane unguentaria były naczyniami niezwykle rozpowszechnionymi w okresie rzymskim. Występowały one na całym obszarze Cesarstwa, a ten szeroki zasięg z kolei wpłynął na różnorodność ich kształtów.

Opublikowane unguentaria z obszarów Mezji Dolnej i Tracji pochodzą głównie z grobów.

W jednym z grobów rzymskiej nekropoli kurhanowej w pobliżu Meričleri⁴⁹, datowanej na I–II wiek n.e. odkryto unguentarium o stożkowatym brzuścu i pierścieniowatym wylewie, wykonane ze szkła przezroczystego. Brzusiec tego naczynia ma kształt analogiczny do brzuśca unguentarium z Novae No kat. 79, a jego wylew do naczynia No kat. 70.

Naczynia tego samego kształtu, ale nieco większych rozmiarów odkryto w grobie kurhanowym koło Tulovo⁵⁰ datowanym na połowę I wieku n.e.

Na dwa unguentaria przypominające kształtem próbki natrafiono w grobie, znajdującym się na nekropoli w Oescus⁵¹. Grób został wydatowany na II–III wiek n.e. Wylewy tych naczyń mają kształt pierścieniowaty.

Unguentaria o sferycznym brzuścu należą do ekspozycji muzeum w Apollonii /Sozopol/⁵². Naczynie pochodzi z pobliskiej nekropoli, z grobu datowanego na II wiek n.e.

Unguentaria o lejkowato rozchylonym wylewie występują masowo na obszarze Italii Północnej⁵³ i Dalmacji w I–II wieku n.e.

Unguentaria o lejkowato rozchylonym wylewie i stożkowatym brzuścu znajdują się też w Muzeum Ziemi w Trewirze⁵⁵. Wydatowano je na II wiek n.e.

Jak więc wynika z miejsca znalezienia zabytków w warstwach osadniczych i porównania z analogicznymi zabytkami z innych terenów, unguentaria z Novae można ogólnie wydatować na I–II wiek n.e.

Nie poświadczono na razie tak wczesnej produkcji szkła w Novae. Nie ma też ośrodka wytwórczego, datowanego na ten czas, który znajdowałby się

w Mezji Dolnej lub sąsiednich prowincjach. Autorzy niektórych publikacji dotyczących znalezisk grobowych w Mezji Dolnej i Tracji, wśród których znajdują się też unguentaria, analogiczne do tych z Novae, uważają, że naczynia te są importami. Przyjąć więc można, że nasze zabytki też były importowane. Zważywszy podobieństwo kształtów unguentariów z Novae z masowo występującymi unguentariami w Italii Północnej i Dalmacji, można sądzić, że niektóre zabytki sprowadzono z tych obszarów. Żeby jednak udowodnić takie przypuszczenie, należy zbadać skład chemiczny szkieł unguentariów z Novae i porównać z wynikami analiz pochodzących z innych obszarów.

Naczynia toaletowe zostały wyodrębnione jako osobna kategoria na podstawie ich przeznaczenia. Służyły one z reguły do przechowywania kosmetyków, olejków eterycznych, leków.

Szkiane naczynia toaletowe w starożytnym Egipcie, to amforyskosi i arybalosy, wykonane z granatowego szkła, ozdobione techniką wtapienia nitki na gorąco. Naczynia te były bardzo popularne i wysoko cenione daleko poza granicami Egiptu.

W okresie rzymskim kształty naczyń toaletowych zaczynają się różnić w sposób zasadniczy. Stają się one bardziej uproszczone w wykonaniu, co odbija się na ich kształtach. Podstawowe części takiego naczynia to szyjka i brzusiec, różnie uformowane.

W literaturze przedmiotu stosuje się kilka nazw w odniesieniu do tych naczyń: **balsamarium**, **unguentarium**, **ampulla**, **lacrinarium**.

Nazwa **balsamarium** w pewnym stopniu pokrywa się ze znaczeniem nazwy **unguentarium**. Przechowywano w tych naczyniach perfumy, olejki wonne, maści lecznicze lub kosmetyczne. Nie zawsze można na podstawie kształtu wyodrębnić unguentaria od balsamariów. Można tego dokonać jedynie wówczas, gdy w naczyniu zachowało się coś z zawartości⁵⁴.

O. Vessberg wydziela jeszcze jedną grupę naczyń toaletowych – ampullae⁵⁵. Nazwa ta została odnotowana w źródłach pisanych. Ampullae różnią się od unguentariów i balsamariów tym, że mają nierówne dno i nie można ich ustawić w pozycji pionowej. O. Vessberg przypuszcza, że naczynia te były używane jako opakowania.

W odniesieniu do omawianych kształtów stosuje się niekiedy nazwę **lacrinarium**. Uczestniczące w pogrzebie płaczki zbierały łzy do tych naczyń, żeby następnie włożyć je do grobu.

Unguentaria z Novae włączone do katalogu, występują, jak już wspomniałam, na obszarze szpitala legionowego – valetudinarium w północno-zachodniej części twierdzy. Prawdopodobnie używano tych naczyń do przechowywania różnych maści leczniczych. Nie ma co do tego pewności, gdyż wewnątrz nie zachował się ślad zawartości. Ponieważ odkryto takie same lub podobne naczynia w innych częściach Novae, należy przyjąć, że funkcja tych naczyń nie ograniczała się do przechowywania leków.

Kieliszki

Grupa Ia1

1. Stopka i nóżka kieliszka szklanego

Tabl. I/1;

No inw. 19/77w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,04 m, h 0,025 m

Opis: Szkło przejrzyste, oliwkowozielone, zawierające mnóstwo drobnych, okrągłych pęcherzyków powietrza. Całą powierzchnię szkła pokrywa srebrzysta iryzacja.

Stopka jest okrągła, wypukła, o zaokrąglonej krawędzi, puste w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad po przylepcu.

Nóżka – słupkowata, ustawiona prostopadłe w stosunku do osi stopki.

Na górnej powierzchni stopki widoczne są swobodnie przebiegające smugi.

Analogie: Džambov Chr., Rannochristiańska carkva..., /w:/ GMPO, 1954/1955, t. 2, s. 93, ryc. 16; Dramszova Cw., Nepublikovani materiali..., /w:/ INMK, 1960, t. 1, s. 71, ryc. 11; Edgar C. C., Catalogue général des Antiquités..., Cair 1905 pl. IV, 32.499, 32.501; Gomolka G. Spätantike und frühmittelalterliche..., /w:/ AIHV, 1977 r.; Harden J. B. Roman Glass..., Ann Arbor 1936, pl. XVI, 489; Purling R., Die römische und byzantinische..., /w:/ AIHV, 1983, s. 140, ryc. 2;

Datowanie: IV – V w n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

2. Stopka i fragment nóżki kieliszka szklanego

Tabl. I/2;

No inw. 8/77w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,043 m, h 0,022 m

Opis: Szkło przejrzyste, oliwkowozielone, zawierające mnóstwo drobnych okrągłych pęcherzyków powietrza. Powierzchnia pokryta srebrzystą iryzacją, miejscami brunatną korozją.

Stopka jest okrągła, wypukła, o delikatnie zaokrąglonej krawędzi, puste w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad po przylepcu.

Zachowany fragment słupkowej nóżki jest ustawiony prostopadłe w stosunku do osi stopki.

Górną powierzchnię przedmiotu pokrywają swobodnie przebiegające smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV – V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

3. Stopka i nóżka kieliszka

Tabl. I/3;

No inw. 90b/81w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,039 m, h 0,025 m

Opis: Szkło przejrzyste, zielono-oliwkowe, zawierające mnóstwo okrągłych pęcherzyków powietrza, różnej wielkości. Powierzchnia szkła jest tęczowo, złociście iryzująca.

Stopka jest okrągła, dość wypukła o pogrubionej zaokrąglonej krawędzi, pustej w środku. Między górną a dolną ścianką stopki zawarte są nieforemne pęcherzyki powietrza. Na spodniej stronie widoczny jest ślad po przylepcu.

Nóżka jest bardzo krótka, cylindryczna, asymetrycznie ustawiona w stosunku do osi stopki. Przy górnym końcu nóżki zachował się drobny fragment czaszy.

Całą powierzchnię zabytku pokrywają smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

4. Stopka i nóżka kieliszka

Tabl. I/4;

No inw. 28/77w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,039 m, h 0,029 m

Opis: Szkło przejrzyste, zielone, zawierające liczne okrągłe pęcherzyki powietrza. Powierzchnia szkła – tęczowo iryzująca.

Stopka jest okrągła, dość wypukła o delikatnie zaokrąglonej krawędzi pustej w środku. Między górną a dolną ścianką stopki widoczne są duże nieforemne pęcherzyki powietrza. Na spodniej stronie znajduje się ślad po przylepcu.

Nóżka jest słupkowata, prostopadła w stosunku do osi stopki.

Górną powierzchnię zabytku pokrywają smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

5. Stopka i nóżka kieliszka

Tabl. I/5;

No inw. 113/71w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,040 m, h 0,024 m

Opis: Szkło przejrzyste, seledynowe, zawierające liczne okrągłe pęcherzyki powietrza. Powierzchnia – słabo iryzująca.

Stopka jest okrągła, o zaokrąglonej krawędzi pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad po przylepcu.

Nóżka słupkowata, prostopadła ustawiona w stosunku do osi stopki.

W górnym końcu przechodzi w dno czaszy.

Całą powierzchnię pokrywają smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: Novae – Sektor Zachodni..., /w:/ Archcologia, 1973, t. XXIV, s. 131, tabl. I/5;

6. Stopka, nóżka i fragment czaszy kieliszka

Tabl. I/6;

No inw. 287/77w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,045 m, h 0,028 m

Opis: Szkło przezroczyste, seledynowe, zawierające drobne okrągłe pęcherzyki powietrza. Cała powierzchnia jest lekko iryzująca.

Stopka jest okrągła o wyraźnie pogrubionej, zaokrąglonej krawędzi, pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad po przylepcu.

Nóżka jest cylindryczna, prostopadła w stosunku do osi stopki.

Miejscami widoczne są smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: druga połowa IV w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

7. Stopka i nóżka kieliszka

Tabl. I/7;

No inw. 40/60

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,041 m, h 0,025 m

Opis: Szkło słabo przejrzyste, o kolorze seledynowym zawierające pojedyncze okrągłe pęcherzyki powietrza, iryzujące.

Stopka okrągła, dość płaska, o zaokrąglonej krawędzi, pustej w środku. Między górną a dolną ścianką stopki widoczne są nieforemne pęcherzyki powietrza. Na spodniej stronie znajduje się ślad przylepca.

Nóżka słupkowata, dość niska, symetrycznie ustawiona w stosunku do osi stopki. W górnej partii przechodzi w dno czaszy, z którego się zachował bardzo mały fragment.

Całą powierzchnię pokrywają smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

8. Stopka i nóżka kieliszka

Tabl. I/8;

No inw. 93/61

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,041 m, h 0,025 m

Opis: Szkło przejrzyste, żółtawozielone, pokryte warstwą brunatnej korozji.

Stopka okrągła, wypukła, o zaokrąglonej krawędzi, pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad przylepca.

Nóżka słupkowata, prostopadle ustawiona w stosunku do osi stopki.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

9. Stopka, nóżka i fragment czaszy kieliszka

Tabl. I/9;

No inw. 38/62w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,046 m, h 0,030 m

Opis: Szkło przejrzyste, seledynowe, zawierające liczne okrągłe pęcherzyki powietrza, iryzujące.

Stopka okrągła, wypukła, o zaokrąglonej krawędzi pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad po przylepcu.

Nóżka słupkowata, prostopadle ustawiona w stosunku do osi stopki, łączy się z wklęsłym dnem czaszy.

Całą powierzchnię pokrywają smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

10. Stopka i nóżka kieliszka

Tabl. I/10;

No inw. 89/75w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,04 m, h 0,028 m

Opis: Szkło słabo przejrzyste o kolorze seledynowym, część powierzchni pokrywa brunatna korozja, reszta jest iryzująca.

Stopka jest okrągła dość wypukła, o zaokrąglonej krawędzi pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad po przylepcu.

Nóżka słupkowata, niesymetrycznie ustawiona w stosunku do osi stopki, poszerza się u góry.

Górną powierzchnię pokrywają smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

11. Stopka i nóżka kieliszka

Tabl. I/11;

No inw. 1/62

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,040 m, h 0,028 m

Opis: Szkło przezroczyste, zielono-żółte, zawierające liczne okrągłe pęcherzyki powietrza, iryzujące.

Stopka okrągła wypukła, o zaokrąglonej krawędzi, uwypuklonej i cienkościenniej, pustej w środku. Brak śladu po przylepcu.

Nóżka niesymetrycznie ustawiona w stosunku do osi stopki, rozszerza się u góry.

Górną powierzchnię pokrywają smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

12. Stopka i nóżka kieliszka

Tabl. I/12;

No inw. 73/73w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,043 m, h 0,030 m

Opis: Szkło przejrzyste w kolorze seledynowym, zawierające liczne drobne, okrągłe pęcherzyki powietrza, słabo iryzujące.

Stopka okrągła o pogrubionej zaokrąglonej krawędzi, pustej w środku. Na spodniej stronie stopki widoczny jest ślad przylepca, pokryty częściowo brunatną korozją.

Nóżka asymetrycznie ustawiona w stosunku do osi stopki, poszerza się w górnej partii.

Całą powierzchnię przedmiotu pokrywają smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: druga połowa IV w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

13. Stopka, nóżka i fragment czaszy kieliszka

Tabl. II/1;

No inw. 114/75w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,042–0,045 m, h 0,03 m

Opis: Szkło przejrzyste, zielone, zawierające mnóstwo drobnych okrągłych pęcherzyków powietrza, miejscami widoczna jest brunatna korozja.

Stopka okrągła, wypukła, o zaokrąglonej krawędzi pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad po przylepcu.

Nóżka jest prostopadle ustawiona do osi stopki, ma kształt przeciętnego stożka i łączy się z wklęsłym dnem czaszy.

Całą powierzchnię pokrywają smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

14. Fragment stopki, nóżka i fragment czaszy kieliszka

Tabl. II/2,

No inw. 11b/81w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,041 m, h 0,033 m

Opis: Szkło przejrzyste, zielone, zawierające okrągłe pęcherzyki powietrza. Część stopki pokrywa brunatna korozja, reszta powierzchni iryzująca.

Stopka dość płaska o pogrubionej zaokrąglonej krawędzi, pustej

w środku. Na spodniej stronie widoczny jest przylepiec.

Nóżka protopadłe ustawiona do osi stopki, ma kształt stożkowaty i przechodzi w dno czaszy.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

15. Stopka, nóżka i fragment czaszy kieliszka

Tabl. II/3;

No inw. 42/81w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,040 m, h 0,030 m

Opis: Szkło przejrzyste, seledynowe, zawierające liczne okrągłe pęcherzyki powietrza. Cała powierzchnia jest iryzująca, miejscami występuje brunatna korozja.

Stopka jest okrągła o zaokrąglonej krawędzi, pustej w środku, łagodnie przechodzi w nóżkę tak, że całość ma kształt przeciętego stożka. Na spodniej stronie stopki widoczny jest ślad po przylepcu.

Nóżka łączy się z wklęsłym dnem czaszy.

Górną powierzchnię pokrywają swobodnie przebiegające smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

16. Stopka, nóżka i fragment czaszy kieliszka

Tabl. II/4;

No inw. 1/81w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,039 m, h 0,029 m

Opis: Szkło oliwkowozielone, przejrzyste, zawierające pęcherzyki powietrza różnej wielkości, iryzujące.

Stopka okrągła, dość wypukła o zaokrąglonej krawędzi, pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad po przylepcu.

Nóżka stożkowata, łączy się z wklęsłym dnem czaszy.

Całą powierzchnię pokrywają smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

17. Stopka i fragment nóżki kieliszka

Tabl. II/5;

No inw. 67/77w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,038 m, h 0,020 m

Opis: Szkło przejrzyste, zielone, zawierające mnóstwo drobnych okrągłych pęcherzyków powietrza. Powierzchnia – tęczo iryzująca, miejscami widoczna jest korozja.

Stopka okrągła, o zaokrąglonej krawędzi pustej w środku. Na spodniej stronie występuje ślad po przylepcu.

Zachowany fragment stożkowej nóżki jest prostopadły do osi stopki.

Na górnej powierzchni widoczne są swobodnie przebiegające smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

18. Stopka i fragment nóżki kieliszka

Tabl. II/6;

No inw. 43/60

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,047 m, h 0,020 m

Opis: Szkło przezroczyste, oliwkowozielone, zawierające mnóstwo drobnych okrągłych pęcherzyków powietrza.

Stopka okrągła, dość płaska o zaokrąglonej pogrubionej krawędzi, pustej w środku.

Fragment stożkowej nóżki prostopadłe ustawiony do osi stopki.

Cała powierzchnia jest pokryta swobodnie przebiegającymi smugami.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

Grupa Ia2

19. Stopka, nóżka i fragment czaszy kieliszka

Tabl. II/7;

No inw. 39/79w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,042 m, h 0,026 m

Opis: Szkło słabo przejrzyste, seledynowe, zawierające mnóstwo drobnych pęcherzyków powietrza – okrągłych i wydłużonych. Powierzchnia jest iryzująca, miejscami widoczne są ślady brunatnej korozji.

Stopka jest okrągła, dość płaska o zaokrąglonej krawędzi, pustej w środku. Brak jej małego kawałka brzegu. Na spodniej stronie widoczny jest ślad po przylepcu.

Nóżka o stożkowatym kształcie jest niesymetrycznie ustawiona do osi stopki i łączy się z wklęsłym dnem czaszy.

Analogie: Dekówna M., Recherches sur la technique d'exécution..., /w/ Annales AIHV 9, 1983, s. 157 nn.; Dremsyzova Cw., Nепубликувани материали..., /w/ INMK, 1960, t. 1, s. 71, ryc. 11; Džambov Chr., Rannochristiańska cārka..., /w/ GMPO, 1954/1955, t. 2, s. 189, ryc. 33; Idem, Srednowekowna cārka i nekropola..., /w/ GM 1968, z. 4, s. 93,

ryc. 16; Haufmann G.M.A., A Preliminary note..., /w:/ JCS, 1961, t. 3, s. 50, ryc. 2; Sorokina N. Pozdnerimskoje i rannowizantijskoje..., /w:/ Keramika i steklo drevnjej Tmutarakanii, M. 1963; Vessberg O., Roman Glass..., /w:/ Opuscula Archeologica, 1952, t. 3, tabl. IV, 17, 18;

Datowanie: koniec III, początek IV w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

20. Stopka i nóżka kieliszka

Tabl. II/8;

No inw. 163/73w

Wymiary: $\varnothing$ 0,043 m, h 0,028 m;

Opis: Szkło przejrzyste, zielone, zawierające okrągłe pęcherzyki powietrza, iryzujące.

Stopka okrągła, płaska o zaokrąglonej krawędzi, pustej w środku. Na spodniej stronie zachował się ślad po przylepku. Między górną a dolną ścianką stopki widoczne są nieforemne pęcherzyki powietrza.

Nóżka jest dość wysoka, stożkowata, niesymetrycznie ustawiona do osi stopki, rozszerza się ku górze przechodząc w dno czaszy, z której zachował się bardzo drobny fragment.

Górną powierzchnię przedmiotu pokrywają swobodnie przebiegające smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

21. Fragment stopki i nóżka kieliszka

Tabl. II/9;

No inw. 29/69w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,046 m, h 0,028 m;

Opis: Szkło przejrzyste, zielone, zawierające okrągłe pęcherzyki powietrza, iryzujące.

Stopka okrągła /brak 1/2 części stopki/ o zaokrąglonej krawędzi, pustej w środku. Brak przylepca.

Nóżka wysoka, w kształcie przeciętego stożka, prostopadle ustawiona do osi stopki. W przekroju nie widać dna balonu.

Całą powierzchnię pokrywają smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: koniec IV w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

22. Fragment stopki i nóżka kieliszka

Tabl. II/10;

No inw. 38/63w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,042 m, h 0,031 m;

Opis: Szkło przejrzyste, w kolorze zielonym, zawierające okrągłe pęcherzy-

ki powietrza, iryzujące, miejscami widoczne są ślady brunatnej korozji.

Zachowany fragment stopki wskazuje na to, że była ona okrągła, o zaokrąglonej krawędzi pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad po przylepku.

Nóżka jest dość wysoka, niesymetrycznie ustawiona do osi stopki, ma kształt skrzywionego szypka.

Całą powierzchnię pokrywają smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

23. Fragment stopki i nóżka kieliszka

Tabl. II/11;

No inw. 58/61

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,040 m, h 0,021 m;

Opis: Szkło zielone, przejrzyste, iryzujące, widoczne są resztki brunatnej korozji.

Zachowany fragment stopki wskazuje na to, że była ona okrągła, o pogrubionej zaokrąglonej krawędzi, pustej w środku. Widoczne są resztki przylepca.

Nóżka jest prostopadle ustawiona do osi stopki. Posiada słupkowaty kształt.

Całą powierzchnię pokrywają swobodnie przebiegające smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

24. Stopka i nóżka kieliszka

Tabl. II/12;

No inw. 4/63w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,042 m, h 0,025 m;

Opis: Szkło przejrzyste, zielone, zawierające dużo okrągłych pęcherzyków powietrza, iryzujące.

Stopka jest okrągła, dość niska o pogrubionej zaokrąglonej krawędzi, pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad przylepca.

Nóżka wysoka, niesymetryczna do osi stopki, poszerza się wyraźnie ku górze.

Górną powierzchnię przedmiotu pokrywają smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: Novac – Sektor Zachodni..., /w:/ Archeologia, 1964, t. XV, s. 241, ryc. 58;

25. Stopka i nóżka kieliszka

Tabl. III/1

No inw. 1/62w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,042 m, h 0,024 m;

Opis: Szkło przezroczyste, zielonooliwkowe, zawierające drobne okrągłe pęcherzyki powietrza, iryzujące.

Stopka jest okrągła o zaokrąglonej krawędzi pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad po przylepcu.

Nóżka jest dość niska, pusta w środku, symetrycznie ustawiona do osi stopki, posiada stożkowaty kształt. W górnej partii łączy się z zachowanym fragmentem czaszy, kształtując wklęsłe dno.

Powierzchnię górną pokrywają swobodnie przebiegające smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV – V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

26. Stopka i fragment nóżki kieliszka

Tabl. III/2;

No inw. 37/69w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,043 m, h 0,025 m;

Opis: Szkło przezroczyste, w kolorze zielonym, zawierające drobne okrągłe pęcherzyki powietrza, iryzujące, miejscami pokryte brunatną korozją.

Stopka jest okrągła, o zaokrąglonej krawędzi pustej w środku. Na spodniej stronie – ślad po przylepcu.

Zachowany fragment nóżki sugeruje, iż była ona słupkowata.

Całą powierzchnię pokrywają smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: koniec IV w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

Grupa Ib1

27. Stopka i nóżka kieliszka

Tabl. III/3, Fot. 6, 7;

No inw. 21/68w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,032 m, h 0,023 m;

Opis: Szkło przezroczyste, granatowe, zawierające drobne okrągłe pęcherzyki powietrza, miejscami widoczna jest srebrzysta iryzacja.

Stopka okrągła, o delikatnie zaokrąglonej krawędzi pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad przylepca.

Nóżka słupkowata, wyjątkowo szczupła, prostopadle ustawiona do osi stopki. Zachował się drobny fragment czaszy, który łączy się z nóżką.

Całą powierzchnię pokrywają smugi.

Analogie: –

Datowanie: IV w. n.e.

Bibliografia: Novae – Sektor Zachodni..., /w:/ Archeologia, 1970, t. XXI, s. 177, ryc. 47;

28. Stopka i fragment nóżki kieliszka

Tabl. III/4;

No inw. 106/75w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,040 m, h 0,032 m;

Opis: Szkło przezroczyste, zielone, zawierające mnóstwo drobnych okrągłych pęcherzyków powietrza, iryzujące, miejscami pokryte brunatną korozją.

Stopka okrągła, o zaokrąglonej krawędzi, pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad przylepca.

Zachowany fragment nóżki sugeruje, że była ona stożkowata.

Całą powierzchnię pokrywają swobodnie przebiegające smugi.

Analogie: Bucovala M., Material de verre..., /w:/ BAINV, 1981/1983, t. IX, s. 236, ryc. 2; Gomolka G., Spätantike und Frühmittelalterliche..., /w:/ AINV, 1977, Pl. 1/9; Harden D. B., Roman Glass..., Ann Arbor 1936, Pl. XVI, 479, 482, 484; Pirling R., Die römischen und byzantinischen Glasfunde, /w:/ AAIHV 1983, s. 140, ryc. 2/3;

Datowanie: IV – V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

29. Fragment stopki i nóżka kieliszka

Tabl. III/5;

No inw. 5/83w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,045 m, h 0,037 m;

Opis: Szkło przezroczyste, zielonooliwkowe, zawierające mnóstwo drobnych okrągłych pęcherzyków powietrza, iryzujące.

Fragment stopki wskazuje na to, że była ona okrągła, bardzo wypukła, o zaokrąglonej krawędzi pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad przylepca.

Nóżka słupkowata, bardzo wysoka, niesymetrycznie ustawiona w stosunku do osi stopki, łączy się z drobnym fragmentem czaszy kształtując wklęsłe dno.

Górną powierzchnię pokrywają swobodnie przebiegające smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: koniec III w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

30. Stopka i nóżka kieliszka

Tabl. III/6, Fot. 8, 9;

No inw. 288/67w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,041 m, h 0,032 m;

Opis: Szkło przezroczyste, seledynowe, zawierające małe okrągłe pęcherzyki powietrza, iryzujące, miejscami pokryte brunatną korozją.

Stopka jest okrągła, o zaokrąglonej krawędzi pustej w środku. Brak śladu po przylepcu.

Nóżka bardzo wysoka, słupkowata, prostopadła do osi stopki.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV – V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

31. Stopka i nóżka kieliszka

Tabl. III/7;

No inw. 90/81w

Wymiary: σ stopki 0,043 m, h 0,023 m;

Opis: Szkło przejrzyste, seledynowe, zawierające okrągłe pęcherzyki powietrza różnej wielkości, iryzujące.

Stopka jest okrągła, o zaokrąglonej krawędzi pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad przylepca, pokrywa go brunatna korozja.

Zachowana część nóżki wskazuje na to, że była ona stożkowata, niesymetrycznie ustawiona w stosunku do osi stopki.

Całą powierzchnię pokrywają swobodnie idące smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV – V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie publikowany

32. Stopka, nóżka i fragment czaszy kieliszka

Tabl. III/8;

No inw. 19/71w

Wymiary: σ stopki 0,044 m, h 0,035 m;

Opis: Szkło przejrzyste, seledynowe, zawierające bardzo małe okrągłe pęcherzyki powietrza.

Stopka jest okrągła, dość wypukła o zaokrąglonym brzegu, pustym w środku. Między górną a dolną ścianką stopki widoczne są nieforemne pęcherzyki powietrza. Na spodniej stronie – ślad po przylepcu.

Nóżka szczupła, słupkowata, łączy się z wklęsłym szerokim dnem czaszy, z której zachował się dość znaczny fragment.

Powierzchnia kieliszka pokryta jest smugami.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV w. n.e.

Bibliografia: Novae – Sektor Zachodni..., /w:/ Archeologia, 1973, t. XXIV, s. 131, tabl. I/1

33. Fragment stopki i nóżka kieliszka

Tabl. III/9;

No inw. 63/66w

Wymiary: σ stopki 0,035 m, h 0,022 m;

Opis: Szkło przejrzyste, seledynowe, zawiera liczne okrągłe pęcherzyki powietrza.

Stopka jest okrągła, wypukła, o wyraźnie pogrubionej zaokrąglonej krawędzi pustej w środku. Na spodniej stronie ślad przylepca.

Nóżka słupkowata, bardzo krótka, łączy się z małym fragmentem dna czaszy, kształtując wklęsłe dno.

Górną powierzchnię przedmiotu pokrywają swobodnie idące smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV – V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

34. Stopka i nóżka kieliszka

Tabl. III/10;

No inw. 74/81w

Wymiary: σ stopki 0,040 m, h 0,030 m;

Opis: Szkło przejrzyste, seledynowe, zawierające mnóstwo drobnych okrągłych pęcherzyków powietrza.

Stopka okrągła o delikatnie zaokrąglonym brzegu pustym w środku, dość płaska. Na spodniej stronie widoczny jest ślad po przylepcu.

Nóżka prostopadle ustawiona do osi stopki, łączy się z dnem czaszy, kształtując wklęsłe dno.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

35. Stopka, nóżka i fragment czaszy kieliszka

Tabl. III/11, Fot. 10;

No inw. 11c/81w

Wymiary: σ stopki 0,040 m, h 0,039 m;

Opis: Szkło przejrzyste, seledynowe, zawierające okrągłe pęcherzyki powietrza, iryzujące.

Stopka jest okrągła, wypukła, o zaokrąglonej krawędzi pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad po przylepcu, pokryty warstwą brunatnej korozji.

Nóżka prostopadle ustawiona do osi stopki, łączy się z wklęsłym dnem czaszy.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV – V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

36. Stopka, nóżka i fragment czaszy kieliszka

Tabl. III/12;

No inw. 7/77w

Wymiary: σ stopki 0,035 m, h 0,025 m;

Opis: Szkło przejrzyste, zielone, zawierające pojedyncze okrągłe pęcherzyki powietrza, iryzujące.

Stopka okrągła, dość płaska, o zaokrąglonej krawędzi pustej w środ-

ku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad przylepca.

Nóżka słupkowata, bardzo krótka, łączy się ze ścianką czaszy kształtując wklęsłe dno.

Na powierzchni widoczne są swobodnie przebiegające smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

37. Stopka i nóżka kieliszka

Tabl. IV/1;

No inw. 64c/60

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,035 m, h 0,031 m;

Opis: Szkło zielone przejrzyste, miejscami pokryte korozją, zawierające liczne okrągłe pęcherzyki powietrza.

Stopka okrągła, o zaokrąglonej krawędzi, pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad przylepca.

Nóżka jest symetrycznie ustawiona w stosunku do osi stopki i posiada kształt słupkowaty, w górnej partii poszerza się przechodząc we wklęsłe dno czaszy, z której zachował się bardzo drobny fragment.

Powierzchnię pokrywają smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

38. Stopka, nóżka i fragment czaszy kieliszka

Tabl. IV/2;

No inw. 269/79w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,038 m, h 0,026 m;

Opis: Szkło przejrzyste, żółtozielone, zawierające drobne okrągłe pęcherzyki powietrza, iryzujące. Nóżkę i część spodniej strony kieliszka pokrywa brunatna korozja.

Stopka okrągła, dość płaska, o zaokrąglonej pogrubionej krawędzi, pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad przylepca.

Nóżka posiada kształt przeciętego stożka i jest symetrycznie ustawiona w stosunku do osi stopki. W górnej partii łączy się z wklęsłym dnem czaszy.

Górną powierzchnię pokrywają swobodnie przebiegające smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

Grupa Ib2

39. Stopka i nóżka kieliszka

Tabl. IV/3;

No inw. 58/69w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,038 m, h 0,019 m;

Opis: Szkło przejrzyste, żółtozielone, zawierające pojedyncze okrągłe pęcherzyki powietrza, miejscami występuje brunatna korozja.

Stopka okrągła, dość płaska, o zaokrąglonej pogrubionej krawędzi, pustej w środku. Na spodniej stronie widoczne są resztki przylepca.

Nóżka słupkowata, krótka, prostopadle ustawiona do osi stopki, w górnej partii kształtuje wklęsłe dno czaszy.

Analogie: Bucová M., Vase Antice... B., 1967, No kat. 38, 39; Dekówna M., Resherches..., /w:/ AAIHV, 1983, s. 157 nn.; Gomolka G., Spätantike..., /w:/ AAIHV 1977, Pl. I; Harden J. B., Roman Glass..., 1936, Pl. 484/XVI;

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

40. Stopka, nóżka i fragment czaszy kieliszka

Tabl. IV/4;

No inw. 48/85w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,040 m, h 0,019 m;

Opis: Szkło przejrzyste, zielone, zawierające okrągłe pęcherzyki powietrza różnej wielkości.

Stopka okrągła, wypukła o wyraźnie pogrubionej zaokrąglonej krawędzi, pustej w środku. Na spodniej stronie stopki widoczne są resztki śladu przylepca.

Nóżka jest bardzo krótka, przechodzi w dno czaszy kształtując wypukłe dno.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: Zabytek nie opublikowany

41. Stopka i nóżka kieliszka

Tabl. IV/5;

No inw. 131/66w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,034 m, h 0,020 m;

Opis: Szkło seledynowe, przejrzyste, zawierające okrągłe pęcherzyki powietrza, iryzujące.

Stopka jest okrągła, dość wypukła, o zaokrąglonej pogrubionej krawędzi, pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad przylepca.

Nóżka jest dość krótka, prostopadle ustawiona w stosunku do osi stopki. Na jej powierzchni widoczne są dwa pionowe wcięcia. W górnej partii nóżka przechodzi w wypukłe dno małej czaszy.

Całą powierzchnię pokrywają smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

42. Stopka i nóżka kieliszka

Tabl. IV/6;

No inw. 17/81w

Wymiary: $\varnothing$ 0,041 m, h 0,023 m;

Opis: Szkło przejrzyste, zielone, zawierające pojedyncze okrągłe pęcherzyki powietrza, iryzujące. Miejscami widoczne są ślady brunatnej korozji.

Stopka okrągła o wyraźnie pogrubionej krawędzi pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad przylepca.

Nóżka słupkowata, dość krótka. W górnej partii kształtuje wypukłe dno czaszy.

Między górną a dolną ścianką stopki widoczne jest powietrze w nieforemnych pęcherzykach.

Na górnej powierzchni zabytku widoczne są smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

43. Stopka i nóżka kieliszka

Tabl. IV/7;

No inw. 8/62w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,043 m, h 0,03 m;

Opis: Szkło przejrzyste, zielone, zawierające liczne okrągłe pęcherzyki powietrza, iryzujące.

Stopka okrągła, dość wypukła, o zaokrąglonej krawędzi, pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad po przylepcu.

Nóżka słupkowata, wysoka, prostopadła do osi stopki kształtuje wklęsłe dno czaszy.

Cała powierzchnia pokryta jest smugami.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

Grupa IIa1

44. Stopka i nóżka kieliszka

Tabl. IV/8, Fot. 11;

No inw. 21/77w

Wymiary: $\varnothing$ 0,043 m, h 0,028 m;

Opis: Szkło przejrzyste, oliwkowozielone, zawierające małe okrągłe pęcherzyki powietrza, iryzujące.

Stopka okrągła, o zaokrąglonej krawędzi, pustej w środku, dość płaska. Na spodniej stronie widoczny jest ślad przylepca.

Nóżka przysadzista, prostopadła do osi stopki.

Całą powierzchnię pokrywają smugi.

Analogie: Dekówna M., Recherche..., /w:/ AIHV 1983; Džambov Chr., Rannochristiańska carkwa..., /w:/ GMPO, 1954/1955, t. 2, s. 189, ryc. 38;

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

45. Stopka i nóżka kieliszka

Tabl. IV/9,

No inw. 21/75w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,045 m, h 0,028 m;

Opis: Szkło przejrzyste, zielonooliwkowe, zawierające małe okrągłe pęcherzyki powietrza, iryzujące.

Stopka okrągła, o zaokrąglonej krawędzi pustej w środku, dosyć płaska. Na spodniej stronie widoczny jest ślad przylepca.

Nóżka przysadzista, pusta w środku.

Powierzchnię pokrywają smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

46. Stopka, nóżka i fragment czaszy kieliszka

Tabl. IV/10;

No inw. 64/60

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,040 m, h 0,030 m;

Opis: Szkło przejrzyste, zielone, zawierające okrągłe pęcherzyki powietrza różnej wielkości.

Stopka okrągła, o zaokrąglonej krawędzi pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad przylepca.

Nóżka przysadzista dość krótka, pusta w środku, przechodzi w ściankę czaszy.

Całą powierzchnię pokrywają swobodnie przebiegające smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

47. Stopka i nóżka kieliszka

Tabl. IV/11;

No inw. 183/63w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,043 m, h 0,028 m;

Opis: Szkło przejrzyste, żółtawozielone, iryzujące.

Stopka okrągła, o wyraźnie pogrubionej zaokrąglonej krawędzi pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad przylepca.

Nóżka przysadzista, dość krótka, pusta w środku.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

48. Stopka i nóżka kieliszka

Tabl. IV/12;

No inw. 40/75w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,040 m, h 0,028 m;

Opis: Szkło o kolorze żółtozielonym, zawierające dużą liczbę małych okrągłych pęcherzyków powietrza, iryzujące.

Stopka okrągła, o zaokrąglonej krawędzi pustej w środku. Brak fragmentu krawędzi. Na spodniej stronie stopki widoczny jest ślad przylepca.

Nóżka jest przysadzista, pusta w środku, łączy się z dnem czaszy.

Całą powierzchnię pokrywają smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

Grupa IIa2

49. Stopka i nóżka kieliszka

Tabl. V/1,

No inw. 11a/81w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,043 m, h 0,03 m;

Opis: Szkło zielone, przejrzyste, zawierające mnóstwo okrągłych pęcherzyków powietrza, różnej wielkości, iryzujące.

Stopka okrągła o zaokrąglonej krawędzi, pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad po przylepcu.

Nóżka jest przysadzista, pusta w środku. Na powierzchni widać małe pionowe wcięcia.

Powierzchnię pokrywają swobodnie idące smugi.

Analogie: Dekówna M., Recherche..., /w:/ AAHV 1983, Džambov Chr., Rannochristiańska carkwa..., /w:/ GMPO, 1954/1955, t. 2, s. 189, ryc. 38;

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

50. Stopka, nóżka i fragment czaszy kieliszka

Tabl. V/2;

No inw. 63/66w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,041 m, h 0,035 m;

Opis: Szkło przejrzyste, zielonooliwkowe, zawierające małe okrągłe pęcherzyki powietrza.

Stopka okrągła, dość płaska, o pogrubiconej zaokrąglonej krawędzi, pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad przylepca.

Nóżka przysadzista, łączy się z dnem czaszy kształtując wypukłe dno.

Powierzchnię pokrywają swobodnie idące smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

Grupa IIb1

51. Stopka i nóżka kieliszka

Tabl. V/3,

No inw. 110/73w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,037 m, h 0,11 m;

Opis: Szkło zielonoseledynowe, przejrzyste, zawierające drobne okrągłe pęcherzyki powietrza. Powierzchnia jest połyskująca, miejscami tylko widoczne są ślady brunatnej korozji.

Stopka jest okrągła, o zaokrąglonej krawędzi pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad przylepca, pokryty brunatną korozją.

Nóżka prostopadła w stosunku do osi stopki, przysadzista, łączy się z czaszą kształtując wklęsłe dno.

Czasza cienkościenna o prostym brzegu, ozdobiona pionowo nakładaną taśmą z tego samego szkła, grubości 0,005 m. Górne zakończenie taśmy stanowią uszkowate imadélka.

Analogie: Bucovaľ M., Vase Antice de stikla... 1967 B. No kat. 37;

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: Novac – Sektor Zachodni..., /w:/ Archeologia, 1975, t. XXVI, s. 144, ryc. 48;

52. Stopka i nóżka kieliszka

Tabl. V/4,

No inw. 22/75w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,034 m, h 0,023 m;

Opis: Szkło zielonooliwkowe, przejrzyste, zawierające pojedyncze okrągłe pęcherzyki powietrza, iryzujące.

Stopka okrągła, bardzo płaska, o zaokrąglonej krawędzi, pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad przylepca.

Nóżka przysadzista, bardzo krótka.

Powierzchnię pokrywają smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: IV–V w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

53. Stopka, nóżka i fragment czaszy kieliszka

Tabl. V/5,

No inw. 35/77w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,040 m, h 0,034 m;**Opis:** Szkło żółtozielone, przejrzyste, iryzujące.

Stopka okrągła o zaokrąglonej krawędzi pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad po przylepku.

Nóżka prostopadła do osi stopki, przysadzista, łączy się z czaszą tworząc wklęsłe dno.

Powierzchnię pokrywają smugi.

Analogie: j.w.**Datowanie:** IV–V w. n.e.**Bibliografia:** zabytek nie opublikowany

Grupa IIb2

54. Stopka i nóżka kieliszka

Tabl. V/6;

No inw. 64/60

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,035 m, h 0,026 m;**Opis:** Szkło zielone, przejrzyste, zawierające drobne okrągłe, pęcherzyki powietrza, miejscami pokryte brunatną korozją.

Stopka okrągła, dość wysoka o nieregularnie zaokrąglonej pogrubionej krawędzi. Na spodniej stronie widoczny jest ślad przylepca.

Nóżka krótka przysadzista, łączy się z fragmentem czaszy kształtując wklęsłe dno.

Powierzchnię pokrywają smugi.

Analogie: j.w.**Datowanie:** IV–V w. n.e.**Bibliografia:** zabytek nie opublikowany

55. Stopka i nóżka kieliszka

Tabl. V/7,

No inw. 116/71w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,043 m, h 0,02 m;**Opis:** Szkło przejrzyste, zielonooliwkowe, zawierające okrągłe pęcherzyki powietrza.

Stopka okrągła, bardzo płaska o zaokrąglonym nieregularnym, pogrubionym brzegu, pustym w środku. Na spodniej stronie stopki widoczny jest ślad po przylepku.

Nóżka prostopadła do osi stopki, przysadzista, łączy się z ścianką czaszy, tworząc wypukłe dno.

Analogie: j.w.**Datowanie:** IV–V w. n.e.**Bibliografia:** zabytek nie opublikowany

Grupa III

56. Stopka i fragment nóżki kieliszka

Tabl. V/8;

No inw. 37/60w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,045 m, h 0,021 m;**Opis:** Szkło przejrzyste, zielonooliwkowe, zawierające okrągłe pęcherzyki powietrza, iryzujące, miejscami pokryte brunatną korozją.

Stopka okrągła, o zaokrąglonej krawędzi pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad przylepca.

Nóżka być może miała słupkowaty kształt.

Górną powierzchnię pokrywają smugi.

Analogie: –**Datowanie:** j.w.**Bibliografia:** j.w.

57. Stopka i fragment nóżki kieliszka

Tabl. VI/1;

No inw. 34/67w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,045 m, h 0,021 m;**Opis:** Szkło zielone, przejrzyste, zawierające drobne okrągłe pęcherzyki powietrza.

Stopka okrągła, dość wypukła, o zaokrąglonej krawędzi pustej w środku. Na spodniej stronie stopki brak śladu przylepca. Między spodnią a górną ścianką stopki widoczne jest powietrze w nieforemnych pęcherzykach.

Zachowany fragment nóżki wskazuje na to, że była ona być może słupkowata.

Analogie: –**Datowanie:** j.w.**Bibliografia:** j.w.

58. Stopka i fragment nóżki kieliszka

Tabl. VI/2

No inw. 28/81w

Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,042 m, h 0,023 m;**Opis:** Szkło zielonoseledynowe, przejrzyste, iryzujące, miejscami pokryte brunatną korozją.

Stopka okrągła, o zaokrąglonej krawędzi pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest przyłepiec.

Stopka słabo wyodrębniona od nóżki — całość podobna do stożka.
Nóżka jest pusta w środku.

Górną powierzchnię pokrywają swobodnie idące smugi.

Analogie: —

Datowanie: j.w.

Bibliografia: j.w.

59. Stopka i fragment nóżki kieliszka

Tabl. VI/3

No inw. 1/52

Wymiary: σ stopki 0,041 m, h 0,019 m;

Opis: Szkło jasnozielone, przezroczyste, zawierające drobne okrągłe pęcherzyki powietrza, miejscami pokryte warstwą brązowej korozji.

Stopka okrągła o zaokrąglonej krawędzi pustej w środku. Na jej spodniej powierzchni widoczne są resztki przylepca.

Fragment nóżki sugeruje że była ona pusta w środku.

Analogie: —

Datowanie: j.w.

Bibliografia: j.w.

60. Stopka i fragment nóżki kieliszka

Tabl. VI/4

No inw. 50/60

Wymiary: σ stopki 0,045, h 0,023 m;

Opis: Szkło zielonooliwkowe, przezroczyste, pokryte brązową korozją, po zdjęciu której powierzchnia jest iryzująca.

Stopka jest okrągła, o zaokrąglonej krawędzi, pustej w środku. Na jej spodniej powierzchni widoczne są resztki śladu przylepca.

Fragment nóżki niesymetrycznie ustawiony w stosunku do osi stopki. Być może nóżka miała słupkowaty kształt i była pusta w środku.

Analogie: por. s. 106, 107.

Datowanie: j.w.

Bibliografia: j.w.

61. Stopka i fragment nóżki kieliszka

Tabl. VI/5

No inw. 1/6w

Wymiary: σ stopki 0,039 m, h 0,015 m;

Opis: Szkło przezroczyste, zielone, zawierające dużo okrągłych pęcherzyków powietrza różnej wielkości, opalizujące.

Stopka okrągła o pogrubionej zaokrąglonej krawędzi, pustej w środku. Na spodniej stronie ślad po przylepca.

Fragment nóżki sugeruje, że była ona pusta w środku.

Powierzchnię stopki pokrywają smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: j.w.

Bibliografia: j.w.

62. Stopka i fragment nóżki kieliszka

Tabl. VI/6

No inw. 64/60

Wymiary: σ stopki 0,042 m, h 0,019 m;

Opis: Szkło przezroczyste, zielone, zawierające dużo okrągłych pęcherzyków powietrza różnej wielkości, opalizujące.

Stopka okrągła, dość wypukła o wyraźnie pogrubionej krawędzi, pustej w środku. Na spodniej stronie — resztki przylepca.

Z nóżki zachował się niewielki fragment, być może była ona w środku pusta.

Analogie: j.w.

Datowanie: j.w.

Bibliografia: j.w.

63. Stopka i fragment nóżki kieliszka

Tabl. VI/7

No inw. 228/69w

Wymiary: σ stopki 0,042 m, h 0,019 m;

Opis: Szkło przezroczyste, seledynowe, zawierające dużą liczbę okrągłych pęcherzyków powietrza. Miejscami widoczna jest brązowa korozja. Powierzchnia iryzująca.

Stopka okrągła, o zaokrąglonej krawędzi pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad po przylepca.

Nóżka — być może słupkowata, pusta w środku.

Całą powierzchnię pokrywają smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: j.w.

Bibliografia: j.w.

64. Stopka i fragment nóżki kieliszka

Tabl. VI/8

No inw. 164/75w

Wymiary: σ stopki 0,043 m, h 0,015 m;

Opis: Szkło zielonooliwkowe z żółtawym odcieniem, zawierające pojedyncze okrągłe pęcherzyki powietrza.

Stopka okrągła, dość płaska, o brzegu pogrubionym, pustym w środku. Na spodniej stronie w centrum widoczny jest ślad przylepca.

Stan zachowania nóżki nie pozwala ustalić jej kształtu.

Całą powierzchnię pokrywają smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: j.w.

Bibliografia: j.w.

65. Fragment stopki i fragment nóżki kieliszka
Tabl. VI/9
No inw. 92/61
Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,043 m, h 0,014 m;
Opis: Szkło zielone przejrzyste, zawierające liczne okrągłe pęcherzyki powietrza różnej wielkości, iryzujące.
Stopka okrągła, dość płaska, o zaokrąglonej krawędzi pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad przylepca.
Zachowany fragment nóżki nie pozwala ustalić jej kształtu. Powierzchnię pokrywają smugi.
Analogie: j.w.
Datowanie: j.w.
Bibliografia: j.w.
66. Fragment stopki i fragment nóżki kieliszka
Tabl. VI/10
No inw. 32/69w
Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,043 m, h 0,013 m;
Opis: Szkło przejrzyste, zielone, iryzujące.
Stopka okrągła, dość płaska, o zaokrąglonej krawędzi pustej w środku. Na spodniej stronie stopki — ślad przylepca.
Stan zachowania nóżki nie pozwala stwierdzić jaki miała kształt.
Górną powierzchnię pokrywają smugi.
Analogie: j.w.
Datowanie: j.w.
Bibliografia: j.w.
67. Stopka i fragment nóżki kieliszka
Tabl. VI/11
No inw. 41/62
Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,038 m, h 0,016 m;
Opis: Szkło przejrzyste, zielone, iryzujące, miejscami widoczne są ślady brunatnej korozji.
Stopka okrągła, dość płaska o zaokrąglonej krawędzi pustej w środku. Między górną a dolną ścianką stopki widoczne są dwa bezkształtne pęcherzyki powietrza. Na spodniej stronie stopki widoczny jest ślad po przylepce.
Nóżka być może była słupkowata.
Powierzchnię pokrywają smugi.
Analogie: j.w.
Datowanie: j.w.
Bibliografia: j.w.
68. Stopka kieliszka
Tabl. VI/12

- No inw. 8/62
Wymiary: $\varnothing$ stopki 0,036 m, h 0,011 m;
Opis: Szkło przejrzyste, zielonooliwkowe, zawierające małe okrągłe pęcherzyki powietrza, iryzujące.
Stopka okrągła, bardzo płaska, o zaokrąglonej krawędzi pustej w środku. Na spodniej stronie widoczny jest ślad przylepca.
Nóżka być może była słupkowata.
Powierzchnię pokrywają smugi.
Analogie: j.w.
Datowanie: j.w.
Bibliografia: j.w.

Unguentaria

69. Wylew, szyjka i fragment brzuśca unguentarium
Tabl. VII/1
No inw. 140/85w
Wymiary: h 0,085 m, $\varnothing$ wylewu 0,025 m, $\varnothing$ szyjki 0,011/0,015 m, grubość ścianki 0,01/0,05 m;
Opis: Szkło niebieskie, przezroczyste, zawierające podłużne pęcherzyki powietrza.
Wylew lejkowato rozchylony, jego krawędź — delikatnie zaokrąglona. Szyjka dość długa /0,06 m/; rozszerza się przechodząc łagodnie w grubościenny brzusec, z którego zachował się tylko fragment nie pozwalający na odtworzenie całego kształtu.
Całą powierzchnię pokrywają podłużnie przebiegające smugi.
Analogie: Maccabruni C., I Vetri Romani..., 1983, No kat. 139—147, 174, 175;
Datowanie: I—II w. n.e.
Bibliografia: zabytek nie opublikowany
70. Wylew i fragment szyjki unguentarium
Tabl. VII/2
No inw. 79/85w
Wymiary: h 0,022 m, $\varnothing$ wylewu 0,010 m, $\varnothing$ szyjki 0,011 m;
Opis: Szkło niebieskie, przezroczyste, zawierające liczne podłużne pęcherzyki powietrza, iryzujące.
Wylew naczynia ma kształt pierścieniowaty, jego krawędź jest wywinięta do środka i spłaszczona. Szyjka prosta, lekko poszerza się w dolnej zachowanej partii.
Powierzchnię zabytku pokrywają pionowo przebiegające smugi.
Analogie: Aladžov D. Razkopki w trako-rimski mogilen nekropol..., /w:/

Archeologija, t. XI, 1969, z. 4, ryc. 7, s. 31; Tabakova P. Mogilni pogrebenia..., /w:/ IAI 1965, s. 86, ryc. 3;

Datowanie: I–II w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

71. Fragment wylewu i szyjki unguentarium

Tabl. VII/3

No inw. 143/85w

Wymiary: h 0,043 m, $\varnothing$ szyjki 0,01/0,06 m; $\varnothing$ wylewu 0,019 m

Opis: Szkło przezroczyste, niebieskie, zawierające dużo wydłużonych pęcherzyków powietrza różnej wielkości, iryzujące.

Zachowany fragment wylewu wskazując na jego pierścieniowaty kształt, o wywiniętym do wnętrza brzegu.

Szyjka jest prosta, rozszerzająca się w dolnej partii.

Powierzchnię przedmiotu pokrywają podłużnie biegnące smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: I–II w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

72. Fragment szyjki unguentarium

Tabl. VII/4

Nr inw. 47/85w

Wymiary: h 0,041 m; $\varnothing$ 0,010–0,015 m, grubość ścianki 0,015 m;

Opis: Szkło przezroczyste w kolorze niebieskim, zawierające drobne okrągłe pęcherzyki powietrza. Szyjka jest prosta, rozszerza się lekko w dolnej partii, przechodząc w wąski brzusiec, z którego zachował się mały fragment, powierzchnię pokrywają smugi.

Analogie: nie ma

Datowanie: I–II w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

73. Szyjka unguentarium

Tabl. VII/5

Nr inw. 33/61

Wymiary: h 0,052 m; $\varnothing$ 0,01–0,008 m; grubość ścianki 0,001 m;

Opis: Szkło przezroczyste, niebieskie, zawierające drobne okrągłe pęcherzyki powietrza, iryzujące. Szyjka prosta, lekko rozszerza się w dolnej partii przechodząc w brzusiec. Sądząc po zachowanej części miał on dość dużą średnicę. Powierzchnię pokrywają pionowo przebiegające smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: I–II w.

Bibliografia: j.w.

74. Szyjka unguentarium

Tabl. VII/6

No inw. 49/63w

Wymiary: h 0,048 m; $\varnothing$ 0,01–0,012 m;

Opis: Szkło niebieskie, przezroczyste, zawierające dużo okrągłych pęcherzyków powietrza. Powierzchnia pokryta białą warstwą korozji. Szyjka jest prosta, lekko poszerzająca się w dolnej partii. Widoczne są pionowo przebiegające smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: j.w.

Bibliografia: j.w.

75. Fragment szyjki unguentarium

Tabl. VII/7

No inw. 148/85w

Wymiary: h 0,031 m; $\varnothing$ 0,012 m.

Opis: Szkło niebieskie, przezroczyste, zawierające małe okrągłe pęcherzyki powietrza, iryzujące. Zachowany fragment świadczy o tym, że szyjka była prosta. Są smugi.

Analogie: j.w.

Datowanie: j.w.

Bibliografia: j.w.

76. Fragment unguentarium

Tabl. VIII//1

No inw. 185/60

Wymiary: h 0,049 m; $\varnothing$ szyjki 0,01 m; $\varnothing$ dna 0,029 m.

Opis: Szkło zmatowane, białozółte, iryzujące. Dno jest okrągłe, lekko wklęsłe. Brzusiec ma dzwonowaty kształt i łączy się z długą, wąską szyjką. Wylew nie zachował się.

Analogie: Aladžov D., op. cit.; Maccabruni C., op. cit., No kat. 193, 196; Tabakova P., op. cit.

Datowanie: j.w.

Bibliografia: j.w.

77. Fragment unguentarium

Tabl. VIII/2

No inw. 180/79w

Wymiary: h 0,025; $\varnothing$ 0,035 /dno/.

Opis: Szkło przejrzyste, białe, z lekkim zielonym odcieniem, zawiera okrągłe pęcherzyki powietrza. Miejscami widoczne są resztki warstwy białej korozji. Dno jest okrągłe, lekko wklęsłe, pęknięte. Zachowany fragment brzuśca ma dzwonowaty kształt. Szyjka i wylew nie zachowały się. Na powierzchni brzuśca widoczne są smugi.

Analogie: Aladžov D., Razkopki..., /w:/ IAI 27 1965, s. 86, fig. 3; Tabakova P., Mogilni pogrebenia..., Archeologija 11 1969, z. 4, s. 31, fig. 31.

Datowanie: I–II w.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

78. Fragment dna unguentarium

Tabl. VIII/3

No inw. 140/85w

Wymiary: $\varnothing$ dna 0,018 m; h 0,023 m.

Opis: Szkło jest przejrzyste, zielonkawobiałe, zawierające liczne drobne okrągłe pęcherzyki powietrza. Z naczynia zachowała się bardzo niska okrągła stopka oraz zaokrąglony wypukły brzusiec. Powierzchnię zabytku pokrywają swobodnie przebiegające smugi.

Analogie: unguentarium z ekspozycji muzealnej w Muzeum w Apolonii /nie opublikowane/

Datowanie: I–II w.

Bibliografia: nie opublikowany

79. Fragment dna unguentarium

Tabl. VIII/4

No inw. 47/85w

Wymiary: h 0,016 m; $\varnothing$ 0,018 m

Opis: Szkło przejrzyste, niebieskie, zawierające okrągłe pęcherzyki powietrza. Dno naczynia jest okrągłe, lekko wklęsłe. Na podstawie zachowanej resztki brzuśca można wnioskować, że był on wąski i wydłużony.

Analogie: Maccabruni C., *I vetri romani...*, 1983, No kat. 143, 145, 147.

Datowanie: I–II w.

Bibliografia: zabytek nie opublikowany

80. Fragment unguentarium

Tabl. VIII/5

No inw. 52/85w

Wymiary: h 0,049 m; $\varnothing$ szyjki 0,010 m; $\varnothing$ brzuśca 0,029 m.

Opis: Szkło zmatowione, żółtawobiałe, zawiera okrągłe pęcherzyki powietrza. Dno jest okrągłe, wklęsłe. Brzusiec dzwonołaty przechodzi w wąską szyjkę. Część szyjki i wylew nie zachowały się.

Analogie: Aladżow D., op. cit.; Tabakova P., op. cit.

Datowanie: koniec I w. n.e.

Bibliografia: zabytek nie był publikowany.

Wykaz skrótów

AAIHV	Annales du... Congrès de l'Association Internat. pour Histoire du Verre
ASGE	Archeologičeskie soobščenia Gosudarstwiennogo Ermitaża
AV	Archeološki Vestnik
BAIHV	Bulletin de l'Association Internationale pour Histoire du Verre
GMPO	Godišnik na Muzeite ot Plovdivski Okrag
GZMBH	Glasnik Zemalnogo Muzeja Bosny i Hercegoviny u Sarajevu

IAI	izvestia na Archeologičeskija Institut pri BAN
INMK	izvestia na Muzeja v Korolovgrad
JGS	Journal of Glass Studies
OA	Opuscula Archeologica
SA	Sovietskaja Archeologia
SLAnt.	Slavia Antiqua

Przypisy

¹ F. Schuler, Ancient Glassmaking Techniques. The Blowing Process, *Archaeology*, t. 13, 1960, ss. 116–122; A. Lvova, Technologičeskaja klasyfikacija izdelij iz stiekla, ASGE, t. XX, 1979, ss. 90–103;

² F. Schuler, op. cit.

³ N. Sorokina, Pozdnierimskoje i rannowizantijskoje stiecklo, /w/ *Keramika i stiecklo drevniej Timutarakani*, Moskwa 1963; M. Dekówna, Recherches sur la technique d'exécution des objets en verre du haut moyen âge, *AAIHV* 9, 1983, Liège 1985, ss. 157–179.

⁴ Sorokina, op. cit.

⁵ R. Pirling, Die römischen und byzantinischen Glasfunde von Apamea in Syrien, *AAIH* 7, 1977, Liège 1978, s. 137 nn, ryc. 2, 3.

⁶ D. B. Harden, Roman Glass from Karanis, *University of Michigan Studies. Humanistic Series*, t. XLI, Michigan 1936.

⁷ O. Vessberg, Roman Glass in Cyprus, *OA* III, 1952, ss. 109 nn.

⁸ C. Baluta, Considerations sur la production et la diffusion du verre dans la Dacie Supérieure, *AAIHV* 7, 1977, Liège 1978, s. 97–111; M. Dekówna, Wyroby szklane z grodziska w Styrmen /Bulgaria/, *SLAnt.* XXII, 1975, s. 177–277; G. Djungov, Le verre dans l'Antiquité et en Moyen Âge en Bulgarie, *AAIHV*, 1964, ss. 104–116; Cv. Dremsyzova, Nepublikovani materialy ot Goljamata Peštera kraj s. Madara, *INMK* I 1960, ss. 67 nn.; Chr. Džambov, Rannochristijanska carkva i nekropol pri s. Chwojna, *GMPO*, 1968, ss. 85–95; G. Gomolka, Spätantike und frühmittelalterliche Gläser aus dem Limeskastell Jatus bei Krivina /Bez. Ruse/, Nordbulgarien, *AAIHV* 7, 1977, Liège 1978, ss. 25–30; J. Olczak, Wyroby szklane – kieliszki, *Novae – Sektor Zachodni* 1976, Poznań 1981, s. 58–60.

⁹ G. D. Bielov, Steklodelic v Hersonozic, *SA* 1965, ss. 237–239; Sorokina, op. cit.

¹⁰ H. Džambov, op. cit.

¹¹ Sorokina, op. cit.

¹² M. C. C. Edgar, Catalogue général des Antiquités Égypt. du Musée du Caire. Gréco-egyptian and Roman Glass, La Caire 1905.

¹³ Sorokina, op. cit.

¹⁴ Ibidem

¹⁵ Ibidem

¹⁶ A. von Saldern, Ancient and Byzantine Glass from Sardes, /w/ *Archaeological Explorations of Sardes*, Cambridge, 1980.

¹⁷ C. Isings, Snake Thread Glass with applied Shells from Stein /Dutch Limburg/, *JGS*, XI, 1969, s. 27.

¹⁸ F. Fremersdorf, Die Denkmäler der römischen Köln, VI, 1961, tabl. 137.

¹⁹ L. Barkoczi, Pannonische Glasfunde in Ungarn, Budapest 1988.

²⁰ C. Isings, /Roman Glass from dated Finds, Djakarta 1957/ zalicza je do formy 69.

²¹ Dekówna, op. cit. 1983 /1985/.

²² A. Golebiowska, Zestawienie wyników analizy chemicznej szkła, *Novae – Sektor Zachodni* 1970, Poznań 1973, s. 139. Analizie poddano m.in. kieliszek szklany, znaleziony przez Ekspedycję UAM – Poznań, No inw. P 203/70w.

²³ M. Dekówna, op. cit.

²⁴ Gomolka, op. cit.

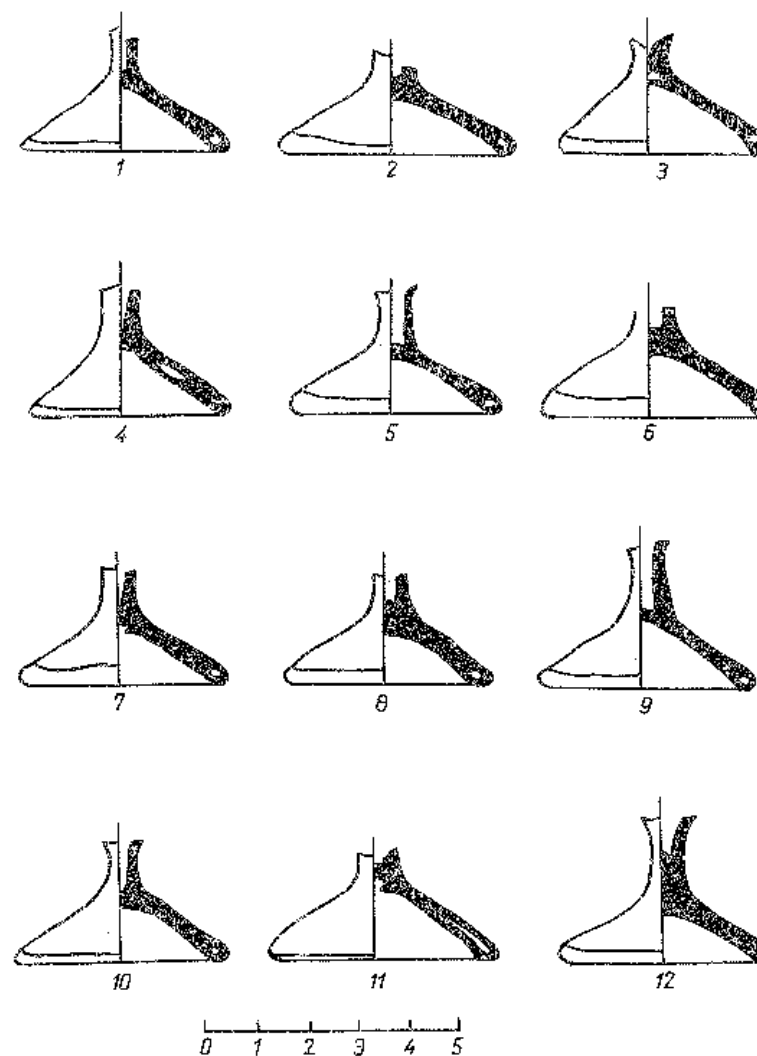
²⁵ M. Dekówna, op. cit.

²⁶ Dremsyzova, op. cit.

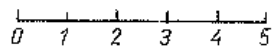
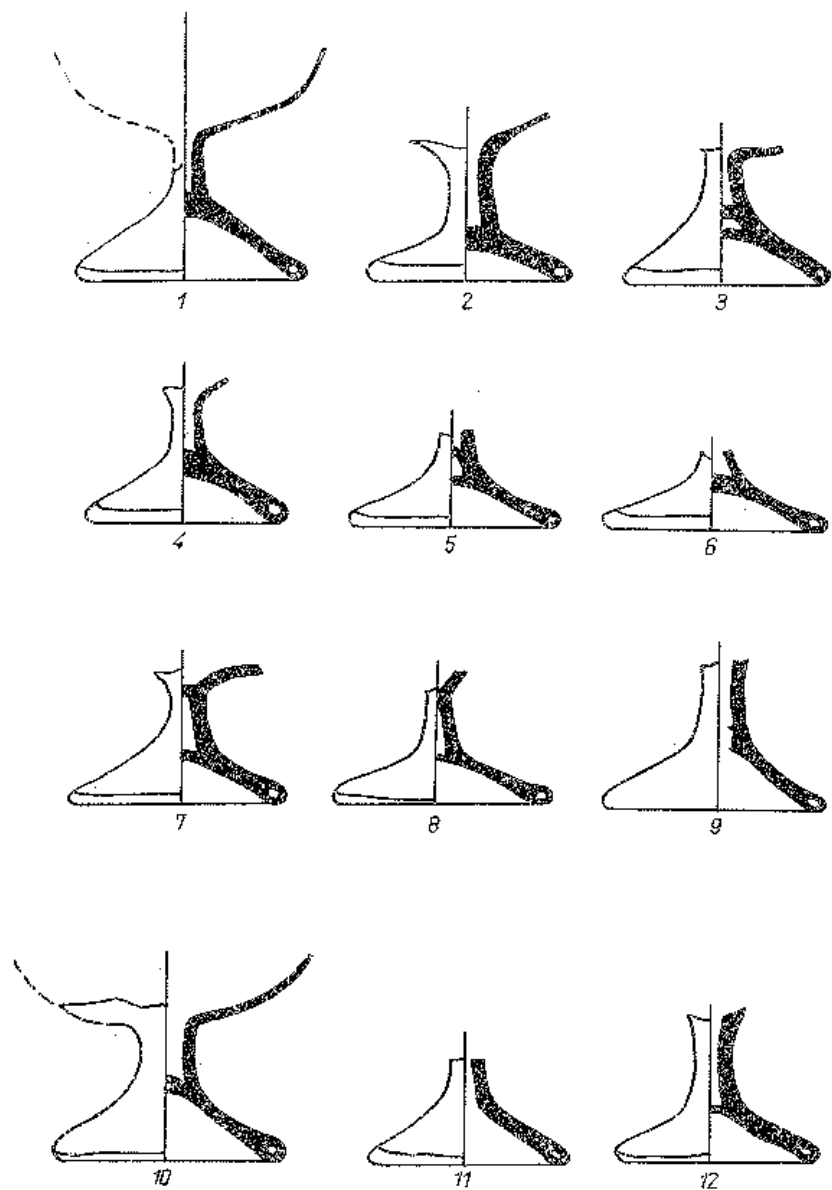
²⁷ Džambov, *GMPO* 1954/55, ss. 175–191.

²⁸ Džambov 1968;

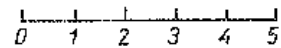
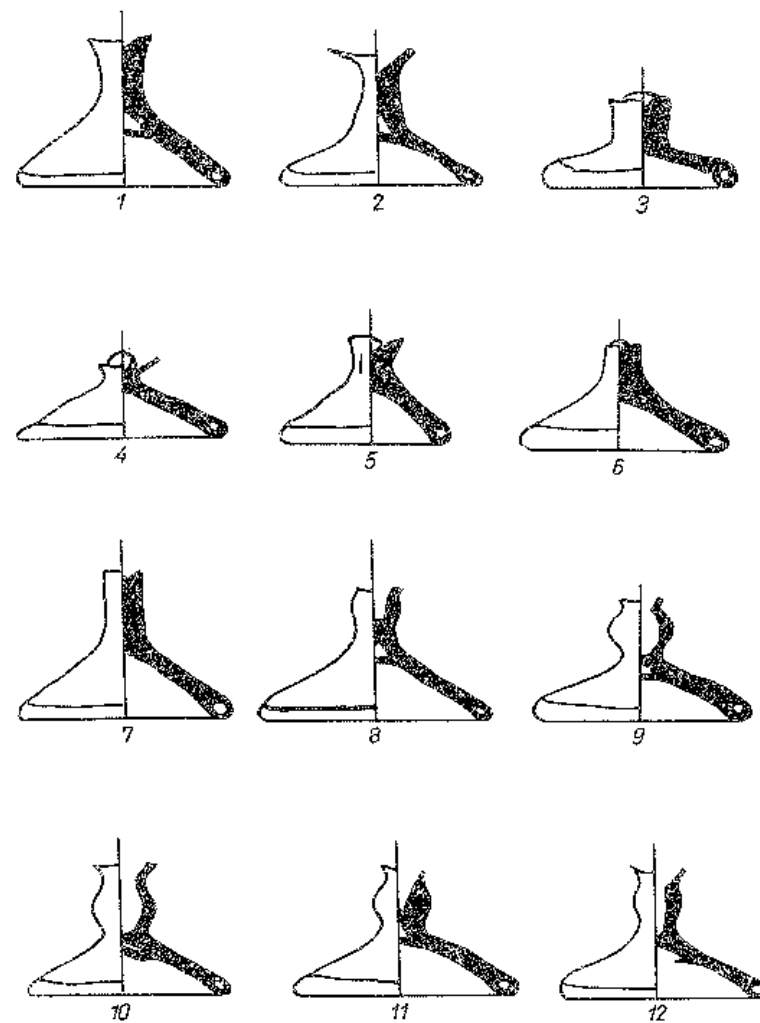
- ²⁹ Harden, op. cit.
³⁰ Edgar, op. cit.
³¹ Vessberg, op. cit.
³² Pirling, op. cit.
³³ von Saldern, op. cit.
³⁴ M. Stern, Ancient and Medieval Glass from the Necropolis at Anemurium; AAIHV 1983 /1985/, s. 35 nn.
³⁵ Sorokina, op. cit.
³⁶ M. Bucovaľa, Vase antice de sticlă la Tomis, Konstanca 1968.
³⁷ Bucovaľa, Le materiel du verre de la fortification romaine d'Ovid, BAIHV 1981/1983, s. 233–238.
³⁸ Bicolov, op. cit.
³⁹ Isings, op. cit. 1957.
⁴⁰ R. Massalski, Przemiany zabudowy na terenie odcinka IV, Novae – Sektor Zachodni, 1981, Aneks I, Archeologia 34, 1983 /1985/, s. 149.
⁴¹ Novae – Sektor Zachodni, 1973 /w/ Archeologia 26, 1975 /1976/, s. 144, ryc. 48. O produkcji szkła w Novae świadczy, oprócz bryłek szklanej masy, odkryty tam piec szklarski z IV w. przez Ekspedycję UAM w Poznaniu /1974/, opublikowany przez J. Olezaka. Istnieje też hipoteza, że nazwa Stoklen dla tego terenu datuje się z okresu wpływów gockich.
⁴² Isings, op. cit. 1969.
⁴³ G. Kabakčieva, Produzione vetraria di Oescus. Note preliminari, Ratiaronsia 3–4, 1987, s. 172 nn.
⁴⁴ I. Ceremošnik, Rimski castrum kod Doboja, GZMBH 39, 1934, s. 45 n; T. Anđelić, Kasnoantička dvojna bazilika /Basilika geminata/, AV 32, 1978, s. 30; V. Sribaz, Rimski grob iz velike loke pri Zalni, AV 9, 1958, s. 234.
⁴⁵ Vessberg, op. cit.
⁴⁶ P. V. C. Baur, Glassware /w/ C. H. Kraeling ed., Gerasa. City of the Decapolis, 1938.
⁴⁷ W. Szubert, Lampy z valetudinarium w Novae, Archeologia 33, 1982 /1985/, s. 145.
⁴⁸ Wdzięczna jestem za te informacje P. Dr. P. Dyczkowi, który prowadził tam prace wykopaliskowe.
⁴⁹ D. Aladzov, Razkopki na trako-rimski mogilen nekropol pri Mericleri, IAI 28, 1965, s. 77 nn.
⁵⁰ P. Tabakova, Mogilni pogrebenia ot s. Tulovo, Arheologia XI, Sofia 1969, z. 4, s. 29 nn.
⁵¹ T. Kovačeva, Novootkriti grobove ot Oescus, Arheologia X, Sofia 1967, s. 67 nn.
⁵² Naczynia te nie zostały jeszcze opublikowane.
⁵³ C. Maccabruni, I vetri romani di Museo di Pavia, Pavla 1983.
⁵⁴ G. Zolotovič, A. C. Popov, Izsledvanija varchu sadarzaneto na šadovete ot žensko pogrebenie kraj s. Tulovo, Arheologia XII, Sofia 1969, s. 41 nn.
⁵⁵ Vessberg, op. cit.

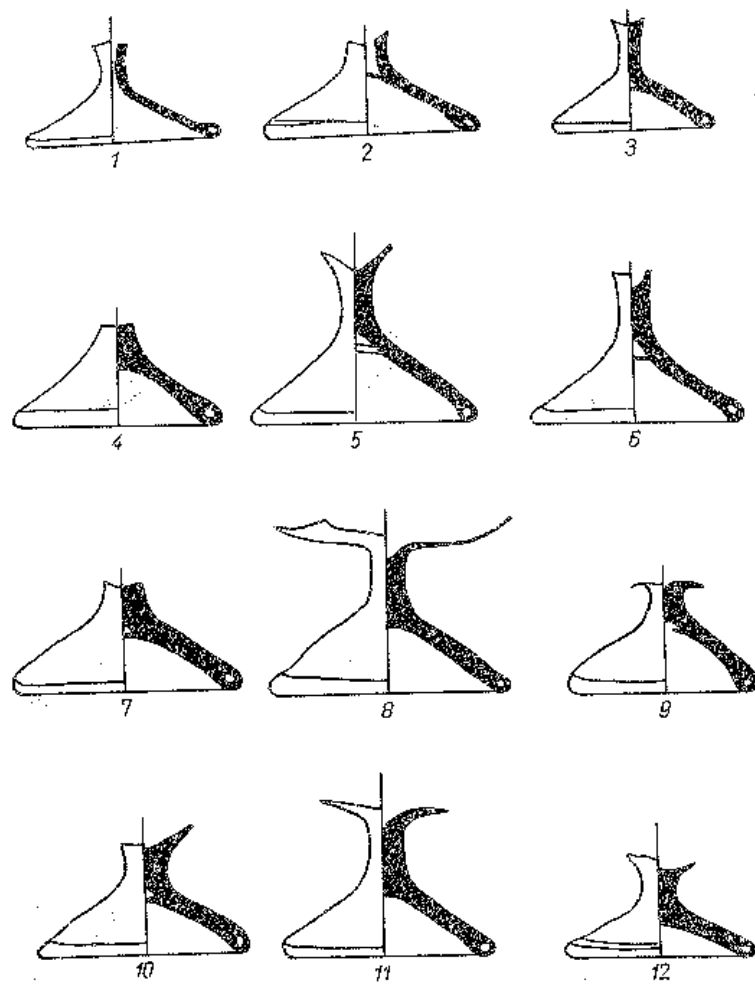
Tabl. I. Kieliszki szklane z Novae. No katalogu: 1–12

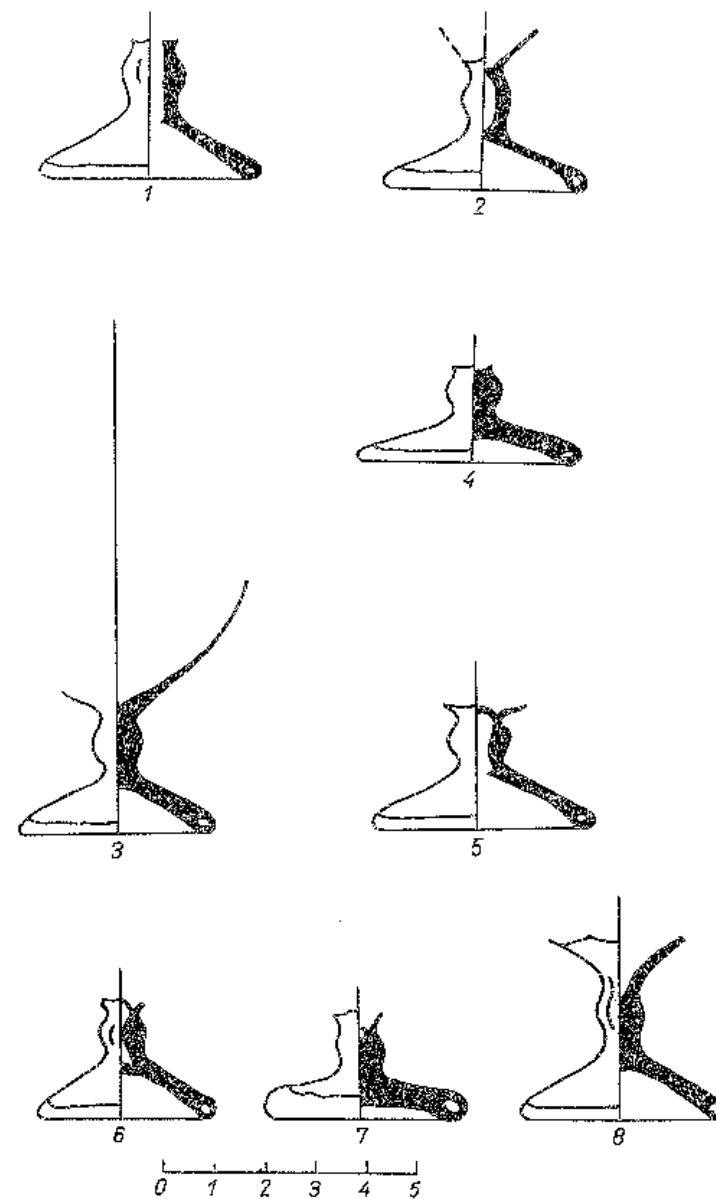
Tabl. II. Kieliszki szklane. No kat. 13-24

Tabl. III. Kieliszki szklane. No kat. 25-36

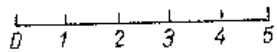
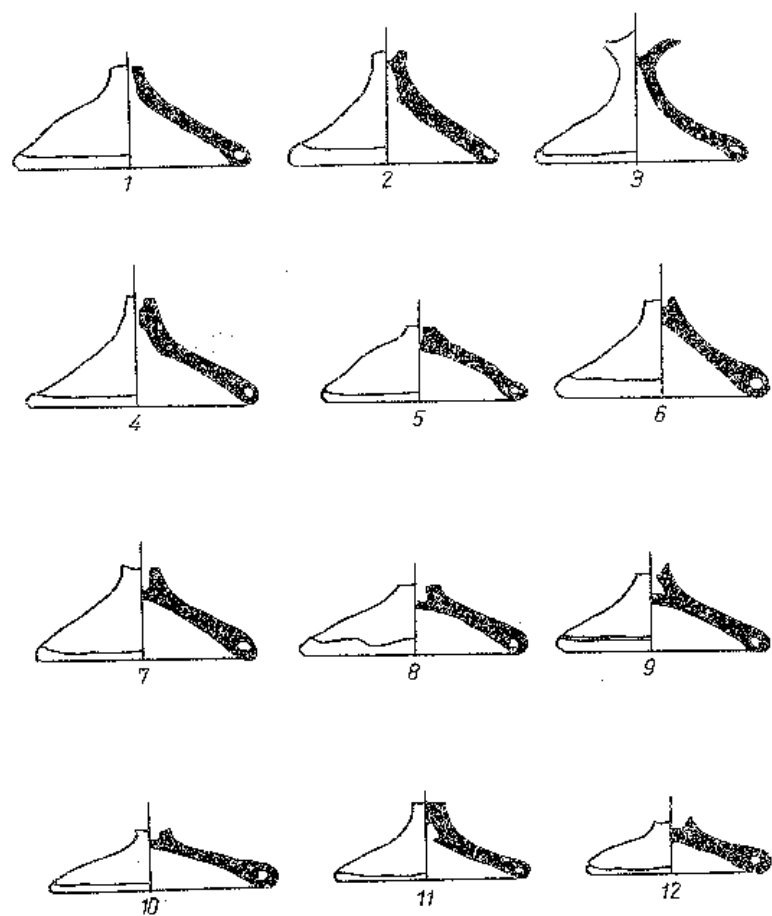

Tabl. IV. Kieliszki szklane. No kat. 37, 38, 39, 40-48

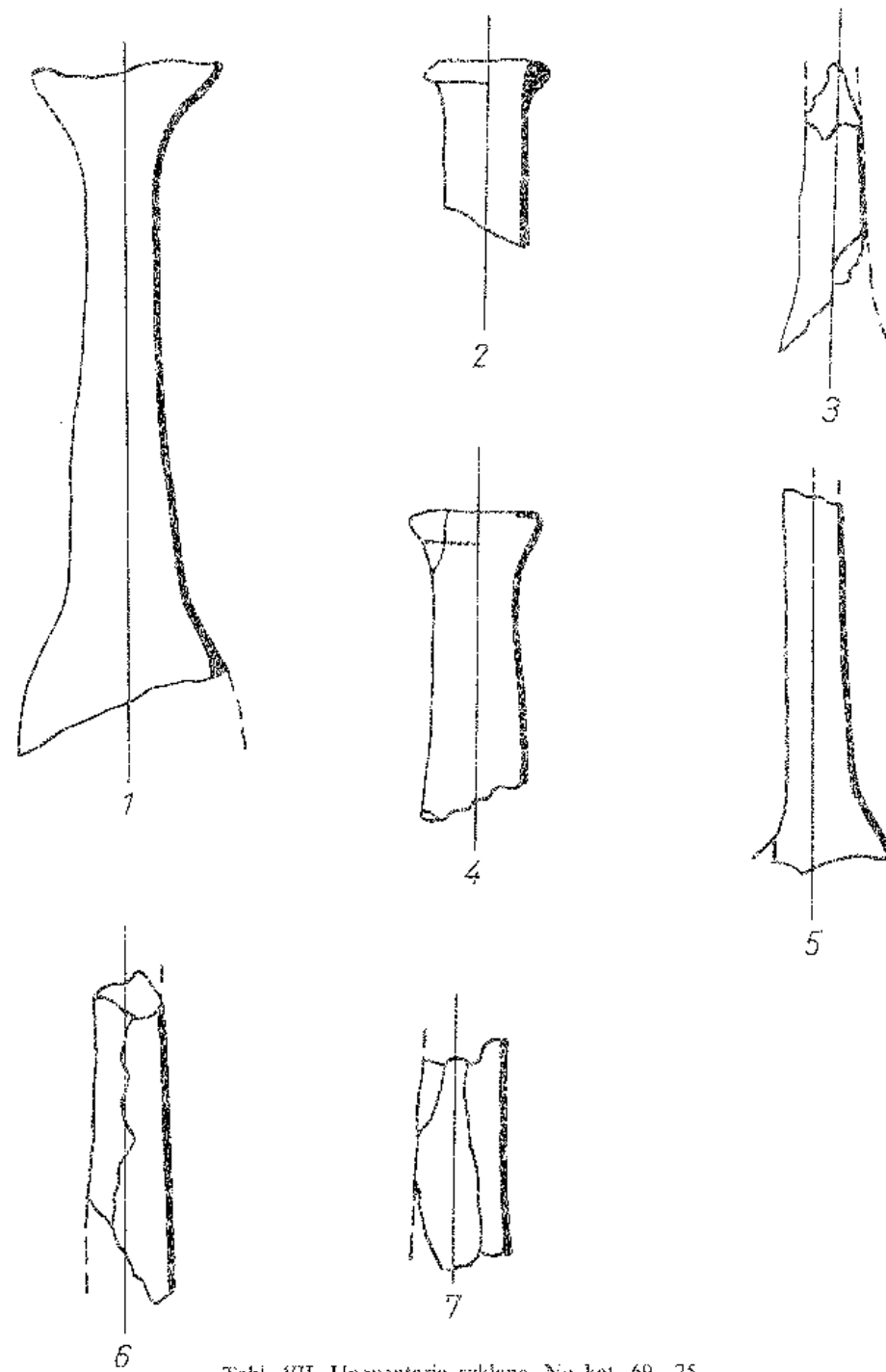

Tabl. V. Kieliszki szklane. No kat. 49-56

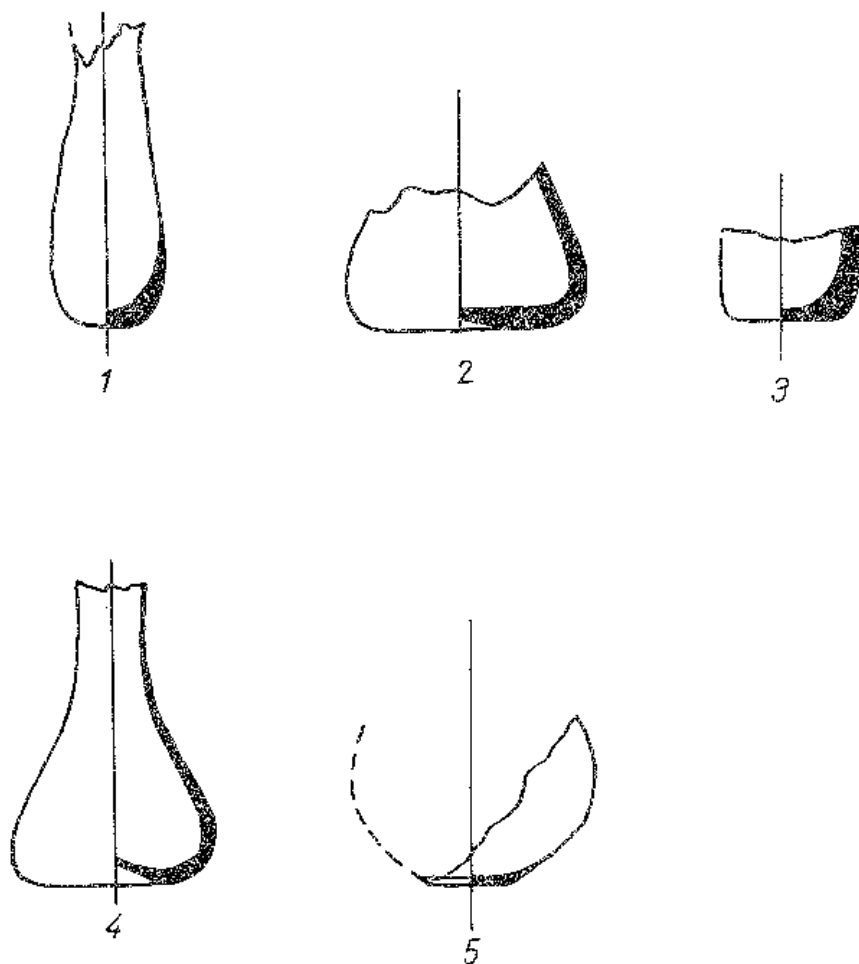

Tabl. VI. Kieliszki szklane. No kat. 57, 58, 59, 60-68

Tabl. VII. Unguentaria szklane. No kat. 69-75

Tabl. VIII. Unguentaria szklane. No kat. 76-80

Jerzy Kolendo

INSKRYPCJE WYZWOLEŃCÓW I NIEWOLNIKÓW Z NOVAE

W badaniach nad niewolnikami i wyzwolencami w okresie Cesarstwa rzymskiego ogromną rolę odgrywają inskrypcje. Szczególne znaczenie mają one w studiach nad tą problematyką na terenie prowincji Imperium rzymskiego. Dla niektórych obszarów są to nawet jedyne, lub prawie jedyne źródła, mówiące o tych kategoriach ludności.

W badaniach nad problematyką niewolników i wyzwolenców na terenie poszczególnych prowincji Imperium można wyróżnić dwie tendencje. Niektórzy badacze starają się dać ujęcia całościowe poprzez zastosowanie statystycznych metod analizy inskrypcji. Jest to jednak możliwe tylko w wypadku, gdy rozporządzamy bogatym materiałem inskrypcyjnym, jak to ma miejsce np. w Galii Narbońskiej i Galii Lugduńskiej¹. Bardzo często jednak badania koncentrują się na szczegółowej analizie konkretnych informacji o niewolnikach i wyzwolencach stosując drobiazgową analizę inskrypcji, w których oni występują². Z taką sytuacją mamy między innymi do czynienia na terenie prowincji naddunajskich³, w tym również na terenie Mezji Dolnej⁴. Metoda drobiazgowej analizy materiału epigraficznego może przynieść cenne rezultaty, choć trzeba pamiętać, że obraz, który otrzymujemy, jest bardzo niepełny, a co więcej nawet poważnie zdeformowany. Siłą rzeczy inskrypcje mówią nam o uprzywilejowanych kategoriach niewolników oraz o bogatych, czy też średniozamożnych wyzwolencach.

Podjęcie próby analizy świadectw epigraficznych mówiących o niewolnikach i wyzwolencach w Novae należy zdawać sobie sprawę, że rozporządzamy bardzo skąpym materiałem źródłowym. W sumie tylko jedna inskrypcja mówi bezpośrednio o niewolniku, a 4 o wyzwolencach. Kilka tekstów może odnosić się z pewnym tylko prawdopodobieństwem do wyzwolenców w oparciu o analizę imion.

Mimo bardzo ograniczonej bazy źródłowej podjęcie badań nad niewolnikami i wyzwolencami w Novae ma swoje uzasadnienie w fakcie, że w większości są to teksty źle wydane i źle interpretowane. W związku z tym nie mogły być w pełni włączone do studiów nad problematyką niewolników i wyzwolenców na terenach nad dolnym Dunajem.

Poza tym trzeba pamiętać, że inskrypcja to nie tylko tekst, lecz również kamień, na którym został on wyryty. Jego rozmiary, rodzaj kamienia i ewentualnie sposób zdobienia mogą dostarczyć najróżniejszych informacji. Przede wszystkim pozwalają one na ocenę wielkości wysiłku finansowego związanego z wystawieniem danej inskrypcji. Jest to bardzo istotne w wypadku napisów nagrobnych niewolników i wyzwolenców, gdyż zdobywamy informacje mówiące o ich pozycji materialnej. Naturalnie, musimy pamiętać o wszystkich ograniczeniach tej metody. Skromny nagrobek, czy też skromny pomnik religijny nie musi świadczyć jeszcze o ograniczonych zasobach materialnych. Również okazałość pomników może wynikać nie tylko z bogactwa danej osoby, lecz również z chęci zademonstrowania swej pozycji społecznej, a zwłaszcza pokazania swego sukcesu życiowego. Pokusie takiej ulegali bardzo często właśnie wyzwolenicy ostentacyjnie demonstrujący swoje bogactwo. Symbolem takiej postawy stała się postać literacka Trimalchiona⁵, który między innymi za życia wystawił sobie monumentalny grobowiec⁶.

Nie tylko względy natury źródłoznawczej upoważniają do zajęcia się inskrypcjami niewolników i wyzwolenców z Novae. Z tego ośrodka znamy (do 1989 roku) 167 inskrypcji łacińskich i około 10 greckich⁷. Z tego jednak tylko około 60 tekstów dostarcza jakichś danych o statusie społecznym i prawnym osób w nich występujących. Dziesięć napisów wyzwolenców i niewolników stanowi więc w sumie dość poważną grupę.

Oto te teksty, w których występują wyzwolenicy i niewolnicy.

1. G. Ferri, *Motivi ornamentali nell'arte romana del medio e basso Danubio*, Roma 1933, s. 8, fot. 17 (bez podania tekstu napisu); Dimitrov, 56 i fot. 52; Gerov, I, 46; Velkov, s. 44–138, nr 67; IL Bulg., 314; Novae, nr 97.

Stela wysokości 2,20 m, szerokości 0,85 m. Grubość nie do określenia ze względu na wmurowanie zabytku w ścianę Muzeum Archeologicznego w Sofii. *Cassio /Q(uinti) (liberto) /Chresimo/patronus/ f(aciendum) c(uravit)*. Kasjuszowi Chresimusowi wyzwolencowi Kwintusa patron zatroszczył się o wystawienie.

Opuszczenie praenomen w imieniu wyzwolenca, które powinno pokrywać się z praenomen patrona, jest zjawiskiem częstym w materiale inskrypcyjnym. Wyzwoleniec nosi greckie imię Chresimus. Dalsi wyzwolenicy Kasjusza występują najprawdopodobniej w inskrypcji nr 5 = CIL III 758.

Brak DLM oraz formuła F C wskazywałyby, zdaniem Dimitrova, na koniec I w.

2. Dimitrov, 48 i fot. 50; I.I. Russu, *Note epigrafiche*, Epigraphica, I, 1948, s. 18 (poprawki); Gerov, I, s. 80, nr 49; Velkov, p. 44–138, nr 66 (podaje poprawki Gerova z korpusu inskrypcji z północnej Bułgarii); IL Bulg., 315; Novae, 98.

Stela nagrobna z wapienia wysokości 1,92 m, szerokości 0,70 m, grubości 0,30 m. W górnej części steli zaznaczony jest trójkątny fronton, w którym znajduje się głowa Meduzy. Pole epigraficzne o wymiarach: 0,98 × 0,49 m,

otoczone jest z trzech stron ramką. Górną ramkę zdobi motyw patery i ośmiu skrzyżowanych podłużnych tarcz (?). Boczne ramki są ozdobione stylizowanymi gałązkami.

Grania / M(arci) (liberta) Fusca / vix(it) ann(is) / XXXV / -h(ic) s(it)a; e(st) / M(arcus) Granius M(arci) (libertus) / Abascantus coniugi / f(aciendum) c(uravit). Grania Fusca wyzwolenica Marka, żyła lat 35. Tutaj jest pochowana. Markus Granius Abascantus wyzwoleniec Marka zatroszczył się o wystawienie żonie.

Tekst podany przez Dimitrova posiada szereg błędów. Dimitrov czytał w wierszu 2 i 6 *M(arci) f(ilia) i f(ilius)* zamiast *M(arci) (liberta) i (libertus)*, a zamiast *Abascantus* — *Arascantus*.

Poprawiana lektura tej inskrypcji pozwala stwierdzić, że mamy tutaj do czynienia z parą małżeńską wyzwolenców Marka Graniusa.

3. I. Velkov, *Novootkriti stariny*, IBAI, IV 1926/1927, s. 315, nr 2; S. Stefanov, *Antični pametnici ot Svištovsko*, IBAI, V, 1928/1929, s. 324; G. Kazarov, *Antike Denkmäler auf Nordbulgarien*, AB, XXVII, 1932, kol. 115–117, nr 1 i fot. 52; S. Ferri, *Motivi ornamentali nell'arte romana del medio e basso Danubio*, Roma 1933, s. 20 i fot. 106; D. Dimitrov, *Römische Grabsteine in Bulgarien*, *Archäologische Anzeiger*, 1937, kol. 515, fot. 4; Dimitrov, 21 i fot. 55; Gerov, II, s. 375, nr 324; Velkov, s. 44–138, nr 71; IL Bulg. 318; Novae, nr 99.

Stela, z której dolna część nie zachowała się. Obecna wysokość 1,55 m, szerokość 1,03 m, grubość 0,31 m. Pole epigraficzne szerokości 0,58 m i obecnej wysokości 0,60 m, jest otoczone ramką, którą zdobi girlanda z winnej latorośli. Fronton w górnej części półokrągły, w jego środku znajduje się wieniec laurowy z wstążkami. W wieńcu urna. Po bokach frontonu znajdowały się akroterie w postaci trytonów. Zachował się tylko lewy, który ma jednak uszkodzoną głowę. *D(is) M(anibus) / memori/ae Juliae C(ai) lib(ertae)* — — —

Kazarov i Dimitrov rozwiązują *C(aius) Lib(ertus)*.

Bogom Manom i pamięci Julii wyzwolenicy Kajusa.

Stela ta wykazuje ogromne podobieństwo dekoracji plastycznej do innej steli nagrobnej znalezionej razem, która została wystawiona *C(aius) Iul(ia) Fab(ia) Ancyra Magno veterano leg(ionis) I Italic(iae)*, który żył 100 lat⁸. Obydwie stele zostały wtórnie użyte do budowy grobu w okresie późnego Antyku⁹. Może to świadczyć, że pierwotnie obydwa pomniki nagrobne stały obok siebie. Powyższe przesłanki pozwalają przyjąć, że Caius Julius Magnus, weteran legionu I Italskiego, był patronem wyzwolenicy Julii. Nagrobek weterana może być datowany na połowę II wieku¹⁰. W podobny sposób należy więc datować prawie identyczny nagrobek jego wyzwolenicy.

4. Gerov, II, s. 375, nr 328 (jako *ineditus*); Velkov, s. 44–138, nr 72; IL Bulg. 323; Novae, nr 102.

Stela nagrobna wysokości 0,91 m, szerokości 0,49 m, grubości 0,24 m. Górne rogi steli są zaokrąglone. Brak jakichkolwiek ozdób. Jest to więc

w porównaniu z innymi nagrobkami stela dość skromna. *Pa[cc]i]ae M(arci) (libertae) / Severae / patronus / b(ene) m(erenti) f(aciendum) c(uravit)*.

Uzupełnienie imienia J. Kolendo. Gerov — *Pa[— — —]ae; Velkov — P(ubliae) A[el]l(iae)*.

Pacii Severza, wyzwolenicy Marka dobrze zasłużonej, patron zatroszczył się o wystawienie.

Nomen gentile Paccius występuje jeszcze na jednej inskrypcji z Novae umieszczonej na bardzo bogato zdobionym monumentalnym nagrobku, którego obecna wysokość wynosi 2,18 m, szerokość 1,26 m¹¹. Stela ta, jedna z największych w Novae, może dowodzić, że rodzina *Paccii* była bardzo zamożna.

Oprócz tych czterech napisów mówiących *expressis verbis* o wyzwoleniach, z Novae pochodzi kilka dalszych jeszcze inskrypcji, które z dużym stopniem prawdopodobieństwa odnieść można do osób pochodzenia niewolniczego. Będą to następujące teksty:

5. CIL III 758; Gerov, I, s. 81, nr 52; Velkov, s. 44–138, nr 76; IL Bulg. 269; Novae, nr 114.

Inskrypcja zagubiona, znana jedynie z kopii Hermana Koelera z 1850 roku. Została ona odkryta w miejscowości Stamatija tsheschuë, leżącej w odległości 3 godzin drogi od Svištova. Tekst wskazuje na pochodzenie z większego ośrodka, a więc z Novae.

A (sub)sc(ripta?) n(omina) lub [C]ass[us]

C(aius) Cornelius Te[— — —]

Q(uintus) Cassius V[— — —]

C(aius) Iemonius lub Temonius Ia[— — —]

C(aius) Vibius Eut[y]c[hes]

L(ucius) Hebeius lub Hebenus Rufu[s]

Q(uintus) Cassius Mode [stus]

Q(uintus) Cassius Sever[us]

C(aius) Vibius Nata[lis]

Jest to lista imion członków jakiegoś kolegium, w skład którego wchodziłi prawdopodobnie wyzwolenicy lub ich potomkowie. Za takim przypuszczeniem przemawiać może powtarzanie się *nomina gentilia* i *praenomina*: Q. Cassius (3 razy) i C. Vibius (2 razy). B. Gerov słusznie też zwrócił uwagę¹², że *nomen gentile* Cassius i Vibius występują wśród bogatych ludzi z Novae. Q. Cassius ufundował duży nagrobek swemu wyzwolenicowi Cassiusowi Chresimusowi¹³. C. Vibius Therapo z kolei wystawił monumentalną stelę nagrobną swemu przyjacielowi, który był weteranem legionu I Italskiego¹⁴. Te dwie osoby mogły więc być właścicielami niewolników oraz patronami wyzwolenców. Naturalnie, trzech *Quinti Cassii* oraz dwaj *Cai Vibii* występujący na tej liście nie musieli być wyzwolenicami, lecz być może, ich potomkami.

Nagrobek Cassiusa Chresimusa może być datowany na koniec I i początek

II wieku. Stela, którą wystawił Q. Vibius Therapo pochodzi z pierwszej połowy II wieku. Na ten też okres — koniec I i pierwsza połowa II wieku — powinna być datowana analizowana tu lista. Naturalnie, nie można wykluczyć pewnych przesunięć chronologii.

Inskrypcja wymieniająca trzech lub czterech *Cassii* i dwóch *Vibii* może świadczyć o ilości wyzwolenców jednej rodziny. Jednocześnie jest ona przejawem tendencji do skupiania się wyzwolenców w jakichś formach organizacyjnych, najprawdopodobniej w jakimś kolegium.

W literaturze zajmującej się wyzwolenicami pochodzącymi z jakiegoś centrum wykorzystuje się często napisy, w których występuje para małżeńska nosząca takie samo *nomen gentile*¹⁵. W rzeczywistości bardzo często mąż i żona byli wyzwolenicami tej samej osoby, ewentualnie żona została wyzwolona przez męża¹⁶. Mimo tego, że obydwie sytuacje były bardzo rozpowszechnione, to nie można jednak wykluczyć, że w pewnych wypadkach identyczne *nomen gentile* męża i żony nie jest dowodem pochodzenia niewolniczego¹⁷. Dodatkowym czynnikiem prowadzącym do zaliczenia do grupy świadectw mówiących o wyzwoleniach tych inskrypcji, w których występują małżeństwa, gdzie mąż i żona mają takie same *nomen gentile*, może być ich greckie *cognomen*. Imię o charakterze greckim bardzo często w okresie cesarstwa było traktowane jako imię niewolnicze¹⁸. Niestety, dla Novae ta dodatkowa poszlaka jest dość słaba. Na terenie Mezji Dolnej znajdowała się duża ilość ludzi pochodząca ze wschodniej, greckiej części Cesarstwa¹⁹. Najbliższe miasto greckie Nicopolis ad Istrum leżało w linii prostej około 50 km od Novae. Pamiętając o powyższych zastrzeżeniach przyjrzyjmy się tekstom, które mogły odnosić się do wyzwolenców z Novae, chociaż fakt ten nie jest podany *expressis verbis*.

6. Dimitrov, s. 38, nr 57, fig. 53; Gerov, I, s. 80, nr 50; Velkov, s. 44–138, nr 75; IL Bulg. 324; Novae, nr 95.

Stela nagrobna z wapienia mająca 1,95 m wysokości, 0,76 m szerokości, 0,28 m grubości.

Vivos sibi /Sextus) Caesernius Epitynchanus et Caeserniae Victoriae obitae / coniugi carissimae bene / meritaef(aciendum) C(uravit).

Sextus Caesernius Epitynchanus zatroszczył się o wystawienie (nagrobka) sobie za życia oraz zmarłej Caeserni Wiktorii najdroższej żonie dobrze zasłużonej.

Nomen gentile Caesernius oraz *praenomen* Sex. pozwalają wysunąć przypuszczenie, że mamy tu do czynienia z wyzwolenicami wpływowej rodziny z Akwilei²⁰. Caesernius Epitynchanus mógł pełnić rolę przedstawiciela „firmy handlowej” z Akwilei. Formuły FC i BM, zdaniem Dymitrova, wskazywały na początek II wieku.

7. St. Stefanov, Grobnica ot Staklen, IBAI, XIII 1939, s. 319; AE 1944, 16; Gerov, II, s. 375, nr 323; Velkov, s. 44–138, nr 73; IL Bulg. 316; Novae, nr 104.

Stela nagrobna, z której dolna część nie zachowała się. Obecna wysokość 2,20 m, szerokość 1,20 m i grubość 0,30 m.

Memoriae / Quinti Pulli Agathiae. Pullia / Agathe marito pientissimi cum Pullio Agathia et / Pullio Agathodoro filis et / sibi uiuis / faciendum curauit. Pamięci Quintusa Puliusa Agathiasa. Pulia Agatha zatroszczyła się o wystawienie (nagrobka) swemu najdroższemu mężowi oraz sobie za życia wraz z synami Pulliusem Agathiasem i Pulliusem Agathodorusem.

Zwraca uwagę powtarzanie się imion, w tym również i *cognomina*, zarówno w pokoleniu rodziców, jak i w pokoleniu dzieci. *Cognomina* są greckie.

9. *Inscriptions latines de Novae*, s. 64, nr 53. Fotografia steli – Dimitrov, nr XXIX 101 i s. 119, nr 101 – lista ilustracji, gdzie podano, iż zabytek pochodzi ze Svištova(?). *IL Bulg.* 326.

Stela o rozmiarach 1,98 m wysokości, 1,12 m szerokości i 0,31 m grubości (Ryc. 3). Prostokątny fronton zdobiony jest między innymi przedstawieniami noża do cięcia winnej latorośli (*falx uinitoria*), motyki, naczyń do picia oraz winnych gron.

D(is) M(anibus) / M(arco) Atronio Her/meti et Atroniae Tychemi coniugi eius. / M(arcus) Atronius Valens filius et / heres paren/tibus bene merentibus posuit. Bogom Manom, Markowi Atroniuszowi Hermesowi i jego żonie Atronii Tyches. Marek Atroniusz Walens, syn i spadkobierca wystawił dobrze zasłużonym rodzicom.

Nomen gentile Atronius jest bardzo rzadkie. Występuje ono jednak na liście imion kolegium *Bacchi Varnaculorum* pochodzącej z Butowa, miejscowości leżącej niedaleko Novae. Por. *CIL III* 7437, w. 14 i 37. Formuły napisu oraz analogie do podobnie dekorowanych stel pozwalają datować pomnik nagrobny na początek II wieku.

Znamy jeszcze z Novae trzy inne przykłady, kiedy to mąż i żona noszą to samo *nomen gentile*²¹. Brak jednak dodatkowych wskazówek, np. greckiego *cognomen*, nie pozwala jednak na wiązanie tych inskrypcji z wyzwolenicami. Podobna uwaga odnosić się może do napisu, w którym występuje *Augustalis m(unicipii) N(ouensium)*²². Wśród Augustales dominowali wprawdzie wyzwolenicy, lecz byli również wśród nich i ludzie wolno urodzeni²³.

Znamy również z Novae jedyną inskrypcję wystawioną przez niewolnika.

10. D. Detschew, *Antike Denkmäler aus Bulgarien*, AB, XXXI, 1939, kol. 130–132 i fot. nr 152 (lektura błędna); H. Nesselhauf, *Publicum portorii Illyrici utrisque et ripae Thraciac*, *Epigraphica*, I 1939, p. 334 (tekst poprawny) – *AE* 1940, 100; A. Dobro, *Publicum Portorium Illyrici*, Budapest 1940, s. 181, nr 87 a; Gerov, I, s. 79, nr 45; M. J. Vermaseren, *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae*, vol. II, *Hagae Comitibus* 1960, s. 356, nr 2269, fig. 631; Z. Zlatuška, *Die Religion der Sklaven und Freigelassenen im Lichte der Inschriften aus Moesia Inferior*, *Sborník Prací Filosofické Fakulty Brněnské University*, E, 10, 1965, s. 206, nr 24; *IL Bulg.* 289; Novae, nr 35.

Blok z marmuru²⁴ zniszczony w górnej i dolnej części, o rozmiarach: obecna wysokość 0,19, szerokość 0,34, grubość 0,225 m (Ryc. 4 a–c). Na jego przedniej ścianie znajdował się napis, podczas gdy na ścianach bocznych widoczne są przedstawienia dadaforów towarzyszących Mitrze. Stan zachowania tych postaci (bez głów i róg) dowodzi, że mamy obecnie tylko około połowy bazy, na której stał posąg Mitry. Weryfikacja na kamieniu pozwala na przyjęcie tekstu w następującej postaci:

[Invicto] / deo / Melichrysus / F. Caragoni Philopalaestri.

Bogu niezwykcionemu Melichrysus (niewolnik) Publiusza Caragoniusza Philopalaestra.

Pierwszy wydawca D. Detschew dał w 1939 roku następującą lekturę tego tekstu, przyjętą następnie w 1960 roku przez M. J. Vermaserena: *leo / Melichrysus / F. Caragoni Philopalaestri*. Słowo *leo*, nie do przyjęcia z punktu widzenia paleograficznego, miało odnosić się do jednego ze stopni inicjacji w kulcie Mitry. W 1939 roku H. Nesselhauf w pracy poświęconej organizacji służby celnej nad Dunajem dał pogłębioną interpretację tego tekstu zmieniając też jego lekturę. Wysunął on przypuszczenie, że P. Caragonius Philopalaestrus, właściciel niewolnika Melichrysa, jest identyczny z Charagonius Philopalaestrus znanym z inskrypcji z Histrii zwanej *horothesia* Laberiusa Maximusa²⁵, wystawionej 25 października 100 roku i dotyczącej przywilejów mieszkańców tego miasta (zwolnienie od opłat celnych drzewa przywożonego z wyspy Peuke oraz ryb łowionych w Dunaju). Wiersz 66 tej inskrypcji brzmi: *Charagonio Philopalaestro con[ductori] publici por]tori ripae Thraciac postulate*. H. Nesselhauf proponował nawet uzupełnienie inskrypcji z Novae uważając, że po imieniu P. Caragoniusa Philopalaestra szedł, tak jak w inskrypcji z Histrii, jego tytuł. Dokładna analiza powierzchni kamienia z Novae pozwoliła stwierdzić, że po ostatniej zachowanej linii napisu nie było już więcej tekstu. Należy więc, przyjmując całkowicie identyfikację osoby P. Caragoniusa Philopalaestra, odrzucić zaproponowane przez Nesselhaufa uzupełnienie. Ta identyfikacja nadaje zabytkowi z Novae zupełnie wyjątkowe znaczenie. Okazał się bowiem nie tylko źródłem mówiącym o istnieniu stacji celnej w Novae. Dowiadujemy się, że duży pomnik z marmuru ku czci Mitry wystawia niewolnik należący do dzierżawcy ceł w okręgu leżącym nad dolnym Dunajem. Co więcej, możemy wydatować ten zabytek na około 100 roku n.e. Jest to więc jedno z najstarszych datowanych świadectw mówiących o rozpowszechnieniu się kultu Mitry nad dolnym Dunajem²⁶.

Ołtarz z marmuru wystawiony w Novae przez niewolnika należącego do dzierżawcy ceł świadczyć może o dużej zamożności tej kategorii uprzywilejowanych niewolników. Nie jest to jednak wypadek całkowicie odosobniony. Z Mezji Górnej znamy inskrypcję mówiącą, że niewolnik cesarski zajmujący się ściąganiem ceł wystawił świątynię Mitrze wraz z całym wyposażeniem²⁷.

Co wnoszą nam zestawione tu świadectwa epigraficzne dotyczące niewol-

ników i wyzwolenców w Novae? Inskrypcje, w których występują przedstawiciele tej ostatniej grupy, znajdują się przede wszystkim na dużych nagrobkach bogato zdobionych. Świadczyć to może o poważnych zasobach majątkowych tej grupy. Na podkreślenie zasługuje również fakt, że nagrobki wyzwolenców (7 zabytków) stanowią 41% wszystkich stel nagrobnych ludności cywilnej Novae (17 zabytków).

Wśród wyzwolenców, których status prawny jest pewny, gdyż określała go formuła *libertus*, spotykamy się z trzema wypadkami nagrobków wystawianych przez patronów. W dwóch wypadkach (nr 2 i 4) chodziło tu o kobiety, które były, jak można przypuszczać, konkubinami swych patronów. Nagrobek jednej z tych wyzwolenic był identyczny z nagrobkiem jej patrona, weterana legionu I Italica. Może to świadczyć o pozycji tej kobiety. W jednym wypadku (nr 1) patron wystawia nagrobek swemu wyzwolencowi. Nie można wykluczyć, że był on jego synem zrodzonym z niewolnicy.

Znamy wreszcie z Novae (nr 2) parę małżeńską wyzwolenców noszących takie same *nomen gentile*. Są to bez wątpienia wyzwolenicy, którzy poprzednio należeli do jednego właściciela. Podobna sytuacja najprawdopodobniej wyjaśnia fakt noszenia takiego samego *nomen gentile* przez pary małżeńskie, które można z dużym prawdopodobieństwem określić jako wyzwolenicę. Nie udało się jednak teoretycznie wykluczyć sytuacji, że żona była wyzwolenicą męża.

Inskrypcje z Novae pokazują nam grupę zamożnych wyzwolenców i to zarówno związanych ściśle z patronem (konkubiny?, dzieci?), jak też wyzwolenców niezależnych. Jeden z tekstów dotyczących tej drugiej grupy (nr 8) mówi nam pośrednio o źródłach dochodów rodziny wyzwolenców. Była to najprawdopodobniej uprawa winnej latorośli.

Należy wspomnieć tu o hipotezie B. Gerova²⁸, który omawiając *gentilicia*, występujące w Novae zwrócił uwagę na to, że wiele z nich (*Granii, Caesernii, Popilli, Pullii i Vinicili*) występowało również i w innych ośrodkach, takich jak Akwilea, Puteoli, czy Delos. Ludzie noszący takie imiona w Novae byłiby więc wyzwolencami, lub raczej potomkami wyzwolenców rodzin zajmujących się handlem na wielką skalę. Ich przedstawiciele, często należący do stanu wyzwolenców, znajdowali się również w Novae, tworząc tam grupę najbogatszych osób. Mogli oni z kolei posiadać swoich niewolników oraz wyzwolenców.

Obraz wyzwolenców, który dają nam inskrypcje z Novae nie odbiega więc zbyt od tego, który możemy odtworzyć na podstawie tych samych źródeł z innych terenów. Obraz ten jest z pewnością bardzo jednostronny. Mimo tych wszystkich zastrzeżeń możemy stwierdzić, że wyzwolenicy odgrywali bardzo istotną rolę w życiu przyobozowego miasta Novae²⁹.

Przypisy

¹ A. Daubigny, F. Favory, L'esclavage en Narbonnaise et Lyonnaise d'après les sources épigraphiques, /w:/ Actes du Colloque 1972 sur l'esclavage, Paris 1974, s. 315-388.

² Por. L. Lazzaro, Schiavi e liberti nelle iscrizioni romane de Istie, Dialogues d'histoire ancienne, 11, 1985, s. 463-483; idem, Schiavi e liberti nelle iscrizioni di Padova romana, [w:] Mélanges P. Leveque, t. 3, Paris 1989, s. 181-195.

³ Bibliografia prac o niewolnictwie na tym terenie w: I. Biezuńska-Małowist, J. Kolendo, Les recherches des historiens de l'Europe de l'Est dans les années 1975-1979 sur l'esclavage antique, Index. International survey of Roman Law, 10, 1980, s. 166.

⁴ Por. V. Velkov, Die Sklaverei in Nordbulgarien in der römischen Kaiserzeit, [w:] Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Historica et Philologica, Serdicae 1963, s. 33-44 i [w:] V. Velkov, Geschichte und Kultur Thrakiens und Mösens. Gesammelte Aufsätze, Amsterdam 1988, s. 127-138. Artykuł ten zawiera aneks epigraficzny podający 82 teksty, z czego z Novae pochodzi 11 (nr 66-76); idem, Zur Frage der Sklaverei auf der Balkanhalbinsel während der Antike, Etudes balkaniques, 1, 1964, s. 125-138 - Geschichte und Kultur..., s. 113-126; Z. Zlatuska, Die Religion der Sklaven und Freigelassenen im Lichte der Inschriften aus Moesia inferior, Sbornik Prací Filosofické Fakulty Brněnské University, B, 10, 1965, s. 201-207. Aneks epigraficzny obejmuje 27 tekstów. Część z nich została jednak zupełnie bezpodstawnie zaliczona do świadectw mówiących o niewolnikach i wyzwolencach.

⁵ Por. P. Veyne, Vie de Trimalcion, Annales. Economies. Sociétés. Civilisations, 16, 1961, s. 213-247; J. H. D. Arns, Commerce and social standing in Ancient Rome, Cambridge Mass., London 1981, s. 97-120 (Rozdział: The "Typicality" of Trimalchio). Por. J. Kolendo, Elements courants et exceptionnels de la carrière d'un affranchi: le grammairien Q. Remmius Palamon, Index. International Survey of Roman Law, 13, 1985, s. 177-187.

⁶ Petr., Sat., 71.

⁷ Novae (patrz Spis skrótów), nr 92-107.

⁸ I. Velkov, IBAI, IV 1926/1927, s. 315, nr 1; St. Stefanov, IBAI, V 1928/1929, s. 323; G. Kazarov, AB, XXVII 1932, kol. 120 n., nr 4 i fot. nr 5; AE 1932, 52; Dimitrov, s. 27, nr 20 i fot. 53; Gerov, I, nr 27; Kolendo, Etudes, s. 144, nr 6.

⁹ Na nekropoli położonej na południowy wschód od Novae - dokładna lokalizacja w publikacjach I. Velkova i St. Stefanova.

¹⁰ Kolendo, Etudes, s. 144, nr 6.

¹¹ S. Stefanov, IBAI, XIII 1939, s. 319; Gerov, I, s. 80, nr 51; Kolendo, s. 144, nr 7 i fig. 14.

¹² B. Gerov, Die Rechtstellung der untermösischen Stadt Novae, [w:] Actes du IV. Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik, Wien 1964, s. 132 i [w:] B. Gerov, Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thracien. Gesammelte Aufsätze, Amsterdam 1980, s. 114.

¹³ Por. wyżej nr 1.

¹⁴ D. Detschew, AB, XXXI 1939, s. 128, nr 4, fot. 49 = AE 1939, 121; Dimitrov, s. 49, nr 105; Gerov, I, s. 75, nr 26; Velkov, s. 44-138, nr 74; Novae, nr 80.

¹⁵ B. Doer, Die römische Namengebung. Ein historischer Versuch, Stuttgart 1937, s. 215 n.; H. Thylander, Etude sur l'épigraphie latine, Lund 1952, s. 84-88; G. Fabre, Libertus. Recherches sur les rapports patron - affranchi à la fin de la République romaine, Rome 1981, s. 111-114.

¹⁶ J. Kolendo, L'esclavage et la vie sexuelle des hommes libres à Rome, Index. International Survey of Roman Law, 10, 1981, s. 288-297.

¹⁷ Mąż i żona mogli pozostawać w jakimś stosunku pokrewieństwa; mąż i żona mogli być peregrynami, którzy otrzymali prawo obywatelstwa rzymskiego za pośrednictwem tej samej osoby; w niektórych wypadkach żona mogła przyjmować *gentilicium* swego męża. Cf. H. Thylander, op. cit., s. 84-88.

¹⁸ T. Frank, Race Mixture in the Roman Empire, American Historical Review, 21, 1916, s. 689-708; Thylander, op. cit., s. 149-167; L. Ross-Taylor, Freedmen and Freeborn in the Epitaphs of imperial Rome, American Journal of Philology, 82, 1961, s. 113-132; H. Solin, Beiträge zur Kenntnis der griechischen Personennamen in Rom, Societas Scientiarum Fennicae. Commentationes Humanarum Litterarum, 48, 1971; idem, Die Namen der orientalischen Sklaven in Rom, /w:/ L'Onomastique latine Paris 1975, s. 205-220; H. G. Pflaum, Sur les noms grecs portés par les Romains et leurs esclaves, Revue des Études Latines, 51, 1973, s. 48-54.

¹⁹ Por. L. Mrozewicz, Rozwój ustroju municypalnego a postępy romanizacji w Mezji Dolnej, Poznań 1982, *passim*; tenże, Einige Bemerkungen zur demographischen Struktur Novae, Eos, LXVIII 1980, s. 349-354.

²⁰ Dogłębna analizę imienia Caesernius dał J. Šasel, Caesernii, Živa Antika, X 1960, s. 201-221. Šasel zwraca uwagę, że podstawa znaczenia Caesernii w Akwilei była metalurgia. Por. też B. Gerov, Die Rechtstellung, s. 132-117.

²¹(1) [V]incius [— —]ictus i [V]incia M[etell]ia — CIL 7443; B. Gerov, Die Rechtsstellung, s. 132, s. 117, przyp. 18; Novae, nr 107.

(2) L. Metellus Papiria Iustus Ticinum (Pavia) i Metella Felicia — CIL III 757 (tekst całkowicie błądny) i s. 993, ad 757 (poprawki) i s. 1338; Novae, nr 102.

(3) Iulius Iero *negotiator* zajmujący się handlem winem (jak można przypuszczać na podstawie przedstawienia beczki na jego nagrobku) i Iulia [— —] — CIL III 7442; J. Kolendo, Etudes, s. 132–138, nr 2, fig. 2–3; Novae, nr 101.

²²Dee sancte] Placide Iulius Statius augustalis municipii N(ovennum) ex oo(ia) posuit (Iuminis) m(oniu) — B. Gerov, Die Rechtsstellung, s. 128–133, 113–118; J. Kolendo, Dea Placida a Novae et le culte d'Heate la Bonne deesse, Archeologia, XVI 1965, s. 77–84; Novae, nr 84.

²³Por. E. Duthoy, Les Augustales, Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, Berlin–New York, II, 16, 2, s. 1254–1304. Por. też J. Tondet, Le rôle social des Augustales dans les provinces danubiennes, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Historia XIII, Nauki Humanistyczno-Społeczne, zesz. 96, 1979, s. 29–57.

²⁴Powtarzam tu interpretację tej inskrypcji, którą przedstawiłem w pracy o kultie Mity w Novae. Por. J. Kolendo, Mitra — Invictus Deus w Novae, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Historia (w druku).

²⁵D. M. Pippidi, Das Stadtgebiet von Histria in römischer Zeit auf Grund der *horoihesia* des Laberius Maximus (SEG I 329), /w:/ Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histrias hellenistischer und römischer Zeit, Berlin 1962, s. 133–153; tenże, Contribuții la istoria veche a Romaniei, București 1967, s. 349–385 i cytowana tam literatura.

²⁶Nie wykorzystuje tej inskrypcji V. Najdenova, Chronologia zabytków związanych z kultem Mity z terenów Mezji Dolnej i Tracji, Balcanica Posnanicensia, I 1984, p. 217–224.

²⁷Inskrypcja z Guberevac — CIL III 8163; M. J. Vermaseren, op. cit., t. II, s. 348, nr 2235; Inscriptions de la Mésie Supérieure, vol. I, Beograd 1976, s. 129, nr 105.

²⁸B. Gerov, Die Rechtsstellung, s. 132–117. Por. przyp. 20.

²⁹Nie uwzględniam w zestawieniach inskrypcji dotyczących wyzwolenców z Novae następujących tekstów cytowanych przez Velkova, s. 44 = 138: (1) E. Kainka, Antike Denkmäler in Bulgarien, Wien 1902, s. 193, nr 228; Gerov, II, s. 376, nr 351; Velkov, s. 44, = 138, nr 67; Novae, nr 116. Uważam, że w w. 3 należy czytać nie LIB a FIR. (2) inskrypcji cytowanej w przyp. 21 (3) — banalne imię Iulius i Julia nie wystarcza bowiem, aby parę małżeńską uznać za niewolników. (3) Inskrypcji cytowanej w przyp. 14. C. Vibius Therapo przyjaciel i spadkobierca weterana mógł być naturalnie wyzwolencem lub potomkiem wyzwolencia. Jednak *cognomen* greckie nie jest tu argumentem wystarczającym.

Spis skrótów

AB — Archäologisches Beiblatt, dodatek do Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien.

AE — Année Epigraphique.

CIL — Corpus Inscriptionum Latinarum, Berolini 1863 —.

Dimitrov — D. Dimitrov, Nadgrobnite ploči ot rimsko vreme v severna Bălgaria, Sofia 1942

Gerov I — B. Gerov, Romanismăt među Dunava i Balkana ot Avgust do Hadrian. Godišnik na Sofijskija Universitet, Istoriko-filologičeski Fakultet, XLV, 4, 1948/1949.

Gerov II — B. Gerov, Romanismăt među Dunava i Balkana ot Hadrian do Konstantin Veliki. Godišnik na Sofijskija Universitet, Filologičeski Fakultet, XLVIII, 1952/1953.

IBAI — Izvestija na Bălgarskija Archeologičeski Institut.

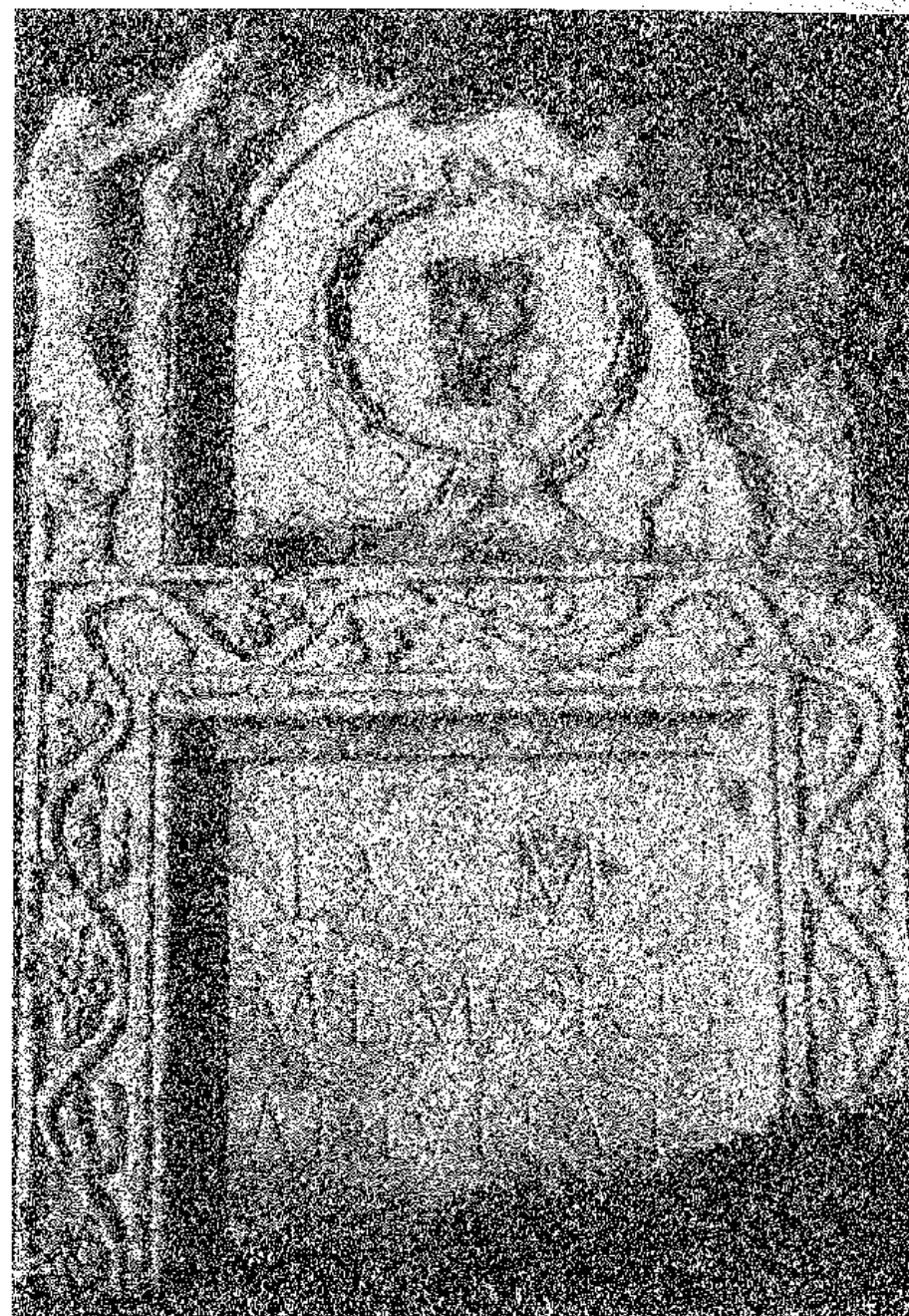
IL Bulg. — B. Gerov, Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae, Serdicae 1989.

Inscriptions latines de Novae — V. Božilova, J. Kolendo, L. Mrozewicz, Inscriptions latines de Novae, Poznań 1992.

Kolendo, Etudes — J. Kolendo, Etudes sur les inscriptions de Novae, Archeologia, XVI 1965 (1966), s. 124–148.

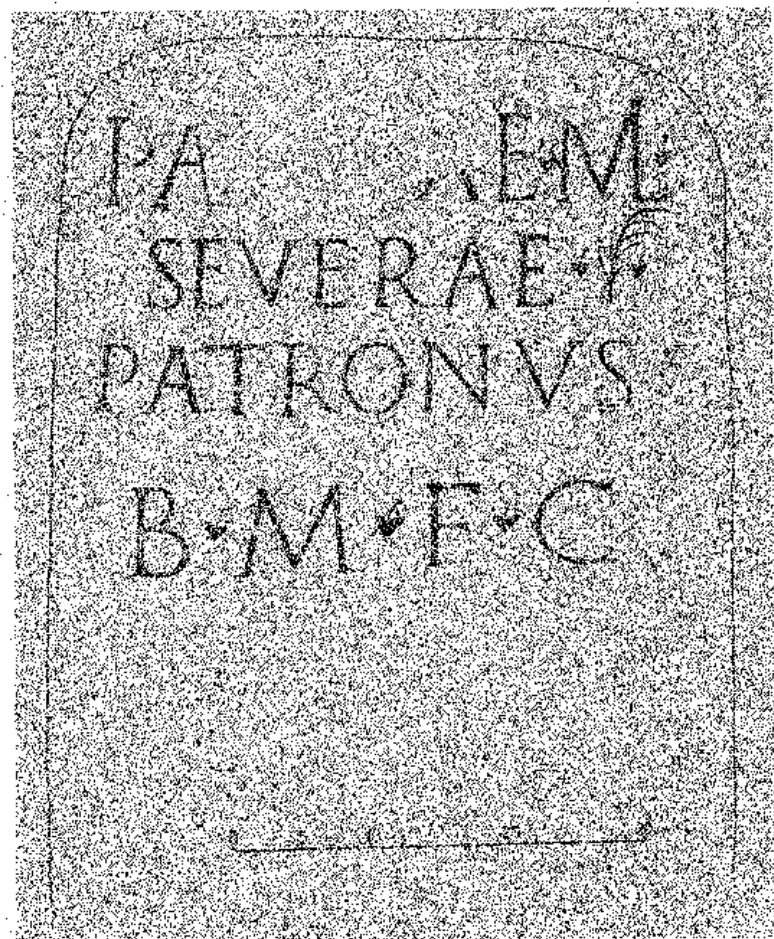
Novae — V. Božilova, J. Kolendo, Novae. Inscriptions latines, Bordeaux (w druku).

Velkov — V. Velkov, Die Sklaverei in Nordbulgarien in der römischen Kaiserzeit, /w:/ Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Historica et Philologica, Serdicae 1963, s. 33–44 i /w:/ Geschichte und Kultur Thrakiens und Mösians. Gesammelte Aufsätze, Amsterdam 1988, s. 127–138.

1. Nagrobek Julii, wyzwolencicy Caiusa (nr 3)

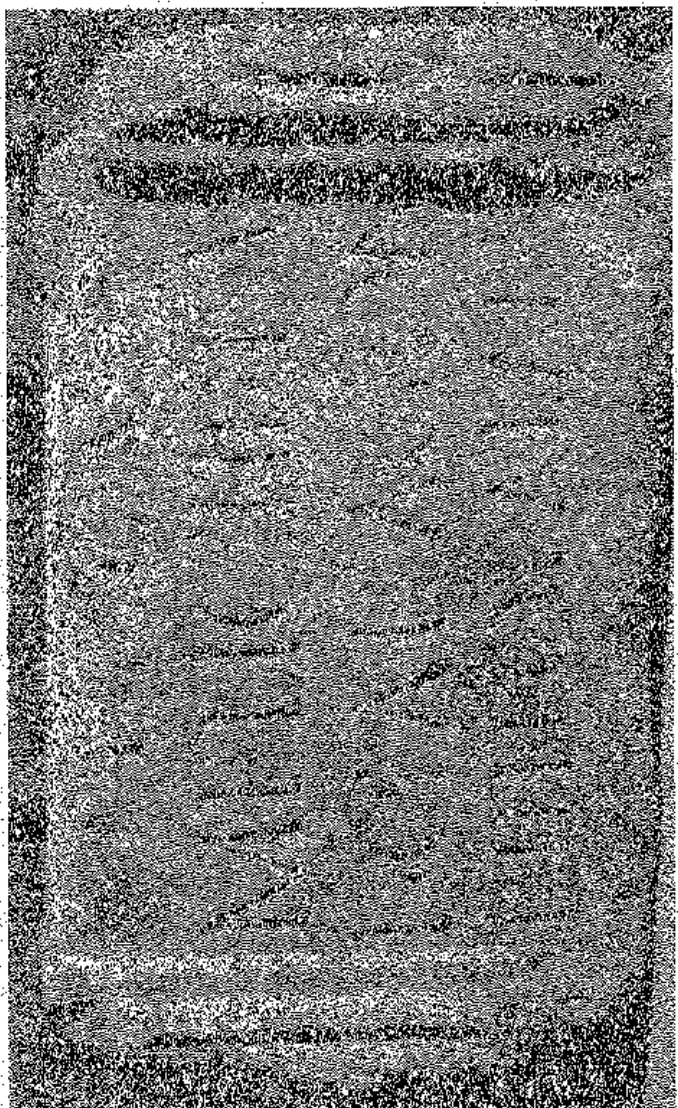

2. Nagrobek Pa[cci]ae M.I. Severae (nr 4). Rys. H. Furs.

3. Nagrobek rodziny Atronii, którego dekoracja pozostała w związku z uprawą winnej latorośli

4a. Podstawa pomnika ku czci Miłry, który wystawia niewolnik Melichrysus (nr 9). Ściana frontowa z iaskrypcją

4b. Jw. Ściana prawa z przedstawieniem dadofora

4c. Jw. Ściana lewa z przedstawieniem dadofora

SESJA NAUKOWA W SWISZTOWIE W 1989 ROKU

W 1989 roku z okazji 30 lecia prac archeologicznych polsko-bułgarskich w Novae została zwołana do pobliskiego miasta Swisztowa konferencja naukowa zatytułowana: Doinomezyjski limes w świetle prac archeologicznych w Novae.

Konferencję poprzedziło spotkanie z bułgarskimi archeologami w Ośrodku Polskiej Kultury w Sofii i zorganizowana na miejscu wystawa: Prace wykopaliskowe w Novae w fotografiach i rysunkach ekspedycji obu narodów.

Dnia 1 sierpnia 1989 roku nastąpiło otwarcie konferencji naukowej w Swisztowie, na którą przybyli archeologowie bułgarscy oraz ci wszyscy koledzy z innych krajów, którzy biorą udział w odsłanianiu stanowisk antycznych na ziemi bułgarskiej. Obrady trwały dwa dni. Po uroczystym otwarciu obrad i przemówieniach przedstawicieli władz oraz kierowników Ekspedycji Uniwersytetu Warszawskiego i Ekspedycji Bułgarskiej w Novae nastąpiła część naukowa.

Wyniki prac archeologicznych w Novae stały się źródłem inspiracji także dla osób nie należących do odkrywców tej twierdzy i późniejszego miasta. W. Najdenowa zainteresowała się kultem Heraklesa w Novae. Poulter rozważał sytuację Novae i rzymskich twierdz w Brytanii w IV wieku po Chr. Warto wspomnieć, że dr Poulter, który został zaproszony przez kierownictwo Instytutu Archeologicznego Bułgarskiej Akademii Nauk do podjęcia prac archeologicznych w Nicopolis ad Istrum, wygłosił swój odczyt w języku bułgarskim. K. Wachtel zrekonstruował kontakty między Novae a odległym o 20 km Jatros w IV wieku. L. Press scharakteryzowała waletudinaria naddunajskie, traktując jako punkt wyjścia szpital legionowy odkryty w Novae.

Poza tym zasięg terytorialny przedstawionych prac był dość rozległy – od Półwyspu Bałkańskiego do północnych terenów nadczarnomorskich /Olbia, Chersonesz/, a różnorodność zagadnień niezwykła.

Następnego dnia wszyscy spotkali się na terenie Novae. Tam, przy odkrywanych obiektach, kierownicy poszczególnych odcinków w obrębie

twierdzy i miasta lub w jego najbliższym sąsiedztwie przedstawiali stan badań i dotychczasowe wyniki prac. Staranna dokumentacja stanowiła uzupełnienie ruin odkrytych budowli. Prelegentami byli: M. Cziczikowa /Novae w okresie późnoantycznym i wczesnobizantyńskim/, A. Miłczewa i Genczewa /wykopalińska na odcinku X w latach 1984–1989/, T. Sarnowski /Principia w Novae/, P. Dyczek /Prace archeologiczne w obrębie valetudinarium w latach 1987 i 1989/.

Wystawa trzydziestolecia w Swisztowie ukazała zabytki ruchome i fotografie obrazujące różne etapy prac, seminaria w terenie, a nawet życie codzienne członków ekspedycji obu krajów.

Wycieczce naukowej do Dimum przewodniczyła D. Dzonowa, informując o przeprowadzonych tam ostatnio badaniach. Był też czas na część towarzyską, nawiązywanie kontaktów, wymianę prac drukowanych, kameralne dyskusje naukowe, ustalanie indywidualnych spotkań na terenach, które szczególnie interesują niektórych uczestników sesji.

Prace przedstawione podczas sesji oraz te, które zostały nadesłane do Bułgarii, ale z powodu nieobecności lub spóźnionego przyjazdu prelegenta /np. M. Lubańskiej, A. Biernackiego i in./ nie zostały w Swisztowie wygłoszone, zostaną zamieszczone w *Ratiariensia*, tom V/VI, w Bolonii.

L. P.

Piotr Dyczek

BIBLIOGRAFIA PRAC DOTYCZĄCYCH NOVAE Z LAT 1987–1990 Badania polskich archeologów

1987

1. Biernacka-Lubańska M.: Wodociągi w rzymskiej twierdzy legionowej w Novae. — *Novaensia* I: 1987, s. 53–73.
2. Dyczek P.: Uwagi na temat ceramiki odkrytej w Novae w 1979 roku. Odcinek IV. Budowla z portykami. — *Novaensia* I: 1987, s. 253–287.
3. Gacuta W.: Przedmioty metalowe z Novae — kampanie wykopaliskowe z lat 1960–1969, 1971, 1973, 1975 i 1977. — *Novaensia* I: 1987, s. 75–175.
4. Kolendo I.: Historia odkryć i publikacji inskrypcji z Novae. — *Novaensia* I: 1987, s. 37–52.
5. Massalski R.: Przemiany zabudowy na odcinku IV. Uzupełnienia. /w/ Novae — Sektor Zachodni, 1983. Sprawozdanie tymczasowe z wykopalisk Ekspedycji Archeologicznej Uniwersytetu Warszawskiego. Aneks I. — *Archeologia* 36, 1985 /1987/, s. 110–113.
6. Misiewicz K., Tumidajewicz S.: Żarna i mortaria kamiennie z Novae. — *Novaensia* I: 1987, s. 177–230.
7. Press L.: Kronika prac wykopaliskowych prowadzonych przez Ekspedycję Archeologiczną Uniwersytetu Warszawskiego w Novae. — *Novaensia* I: 1987, s. 11–36.
8. --- Nowe wyniki prac archeologicznych w rzymskiej twierdzy Novae. — *Meander* 4–5: 1987, s. 195–210.
9. --- The valetudinarium at Novae after four seasons of Archaeological Excavations. — *Ratiariensia* 3–4: 1987, s. 177–184.
10. Press L., Sarnowski T.: Novae, rzymska twierdza legionowa i miasto wczesnobizantyjskie nad Dolnym Dunajem. — *Novaensia* I: 1987, s. 289–322.
11. Press L., Szubert W., Sarnowski T.: Novae 1981 — Sektor Zachodni. Wyniki prac Polskiej Ekspedycji Archeologicznej UW. — *Studia i materiały archeologiczne* 5: 1987, s. 65–76.
12. Sarnowski T.: Zur Truppengeschichte der Dakerkriege Trajans. Die Bonner Legio I Minervia und das Legionslager Novae. — *Germania* 65: 1987, s. 107–122.
13. --- Pozamilitarne funkcje armii rzymskiej ze szczególnym uwzględnieniem jej roli w urbanizacji peryferyjnych obszarów cesarstwa. — *Meander* 9–10: 1987, s. 439–448.
14. Szubert W.: Lampy wolutowe z budowli legionowej w północno-zachodniej części Novae. — *Novaensia* I: 1987, s. 231–251.
15. Szymczyk W.: Szczątki kostne ryb z odcinka II w Novae. — *Studia i materiały archeologiczne* 6: 1987, s. 113–120.

1988

16. Dyczek P., Szubert W., Sarnowski T.: Novae in 1985 — West Sector. Results of the Polish Archaeological Expedition. — *Klio* 70: 1988, ss. 512–518.

twierdzy i miasta lub w jego najbliższym sąsiedztwie przedstawiali stan badań i dotychczasowe wyniki prac. Staranna dokumentacja stanowiła uzupełnienie ruin odkrytych budowli. Prelegentami byli: M. Cziczikowa /Novae w okresie późnoantycznym i wczesnobizantyńskim/, A. Miłczewa i Genczewa /wykopaliska na odcinku X w latach 1984–1989/, T. Sarnowski /Principia w Novae/, P. Dyczek /Prace archeologiczne w obrębie valetudinarium w latach 1987 i 1989/.

Wystawa trzydziestolecia w Swisztowie ukazała zabytki ruchome i fotografie obrazujące różne etapy prac, seminaria w terenie, a nawet życie codzienne członków ekspedycji obu krajów.

Wycieczce naukowej do Dimum przewodniczyła D. Dżonowa, informując o przeprowadzonych tam ostatnio badaniach. Był też czas na część towarzyską, nawiązywanie kontaktów, wymianę prac drukowanych, kameralne dyskusje naukowe, ustalanie indywidualnych spotkań na terenach, które szczególnie interesują niektórych uczestników sesji.

Prace przedstawione podczas sesji oraz te, które zostały nadesłane do Bułgarii, ale z powodu nieobecności lub spóźnionego przyjazdu prelegenta /np. M. Lubańskiej, A. Biernackiego i in./ nie zostały w Swisztowie wygłoszone, zostaną zamieszczone w *Ratiariensia*, tom V/VI, w Bolonii.

L. P.

Piotr Dyczek

BIBLIOGRAFIA PRAC DOTYCZĄCYCH NOVAE Z LAT 1987–1990 Badania polskich archeologów

1987

1. Biernacka-Lubańska M.: Wodociągi w rzymskiej twierdzy legionowej w Novae. — *Novacnsia I*: 1987, s. 53–73.
2. Dyczek P.: Uwagi na temat ceramiki odkrytej w Novae w 1979 roku. Odcinek IV. Budowla z portykami. — *Novaensia I*: 1987, s. 253–287.
3. Gacuta W.: Przedmioty metalowe z Novae — kampanie wykopaliskowe z lat 1960–1969, 1971, 1973, 1975 i 1977. — *Novaensia I*: 1987, s. 75–175.
4. Kolendo J.: Historia odkryć i publikacji inskrypcji z Novae. — *Novaensia I*: 1987, s. 37–52.
5. Massalski R.: Przemiany zabudowy na odcinku IV. Uzupełnienia. /w:/ Novae — Sektor Zachodni, 1983. Sprawozdanie tymczasowe z wykopalisk Ekspedycji Archeologicznej Uniwersytetu Warszawskiego. Aneks I. — *Archologia* 36, 1985 /1987/, s. 110–113.
6. Misiewicz K., Tunidajewicz S.: Żarna i mortaria kamienne z Novae. — *Novaensia I*: 1987, s. 177–230.
7. Press L.: Kronika prac wykopaliskowych prowadzonych przez Ekspedycję Archeologiczną Uniwersytetu Warszawskiego w Novae. — *Novaensia I*: 1987, s. 11–36.
8. --- Nowe wyniki prac archeologicznych w rzymskiej twierdzy Novae. — *Meander* 4–5: 1987, s. 195–210.
9. --- The valetudinarium at Novae after four seasons of Archaeological Excavations. — *Ratiariensia* 3–4: 1987, s. 177–184.
10. Press L., Sarnowski T.: Novae, rzymska twierdza legionowa i miasto wczesnobizantyjskie nad Dolnym Dunajem. — *Novacnsia I*: 1987, s. 289–322.
11. Press L., Szubert W., Sarnowski T.: Novae 1981 — Sektor Zachodni. Wyniki prac Polskiej Ekspedycji Archeologicznej UW. — *Studia i materiały archeologiczne* 5: 1987, s. 65–76.
12. Sarnowski T.: Zur Truppengeschichte der Dakerkriege Trajans. Die Bonner Legio I Minervia und das Legionslager Novae. — *Germania* 65: 1987, s. 107–122.
13. --- Pozamilitarne funkcje armii rzymskiej ze szczególnym uwzględnieniem jej roli w urbanizacji peryferyjnych obszarów cesarstwa. — *Meander* 9–10: 1987, s. 439–448.
14. Szubert W.: Lampy wolutowe z budowli legionowej w północno-zachodniej części Novae. — *Novacnsia I*: 1987, s. 231–251.
15. Szymczyk W.: Szczątki kostne ryb z odcinka II w Novae. — *Studia i materiały archeologiczne* 6: 1987, s. 113–120.

1988

16. Dyczek P., Szubert W., Sarnowski T.: Novae in 1985 — West Sector. Results of the Polish Archaeological Expedition. — *Klio* 70: 1988, ss. 512–518.

17. Dyczek P., Klínger W., Lewartowski K., Ładomirski A., Massalski R., Sarnowski T., Szubert W., red. Press L.: *Novae — Sektor Zachodni*, 1985. Sprawozdanie tymczasowe z wykopalisk Ekspedycji Archeologicznej Uniwersytetu Warszawskiego. -- *Archeologia* 38: 1988, s. 145–166. Summ. s. 173–175.
18. Massalski R.: Rozplanowanie valetudinarium w *Novae*. — *Archeologia* 38: 1988, s. 167–171.
19. Press L.: Rzymskie szpitale legionowe. — *Antiquitas* XIV: 1988, s. 239 nn.
20. Sarnowski T.: Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na północnym wybrzeżu Morza Czarnego. — *Novaensia* III: 1988.

1989

21. Dyczek P.: Wybrana ceramika z *Novae*. Kampania 1983. — *Balkanica Posnaniensia* V: 1989, s. 311–318.
22. Press L.: Szpital legionowy w *Novae*. — *Archiwum Historii i Filozofii Medycyny* 52: 1989, s. 473–483.
23. Sarnowski T.: Zur Statuenausstattung römischer Stabsgebäude. Neue Funde aus den Principia des Legionslagers *Novae*. — *Bonner Jahrbücher* 189: 1989, s. 97–120.

1990

24. Biernacki A. B.: Odciski stempli na ceramice budowlanej z *Novae*. *Archeologia* 39: 1990, s. 161–168.
25. ---: Zespół odcisków stempli i napisów Legionu I Italskiego na posadzce ceramicznej basenu w termach legionowych w *Novae*. — *Archeologia* 39: 1990, s. 169–172.
26. Dyczek P.: A Stratified Deposit of Pottery Used in the Roman Military Hospital. — *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum, Der Römische Limes in Österreich* 36/2, Wien 1990, s. 941–948.
27. Mrozewicz L.: Inskrypcje tacińskie z *Novae*. Kampanie wykopaliskowe 1984 i 1986. — *Archeologia* 39: 1990, s. 172–178.
28. Parnicki-Pudęłko S.: The Fortifications in the Western Sector of *Novae*, Poznań 1990.
29. Parnicki-Pudęłko S., Biernacki A. B., Iłski K., Mrozewicz L., Wujewski T.: *Novae — Sektor Zachodni*, 1986. Sprawozdanie tymczasowe z wykopalisk Ekspedycji Archeologicznej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu — *Archeologia* 39: 1990, s. 135–161, summ. s. 183–187.
30. Press L.: The valetudinarium at *Novae* and other Roman Danubian Hospitals. — *Archeologia* 39: 1990, s. 69–89.
31. Sarnowski T., Dyczek P.: *Novae* in 1987 — West Sector. Results of the Polish Archaeological Expedition. — *Klio* 72: 1990, s. 173–178.
32. Press L., Sarnowski T.: Römischer Legionslager und frühbyzantinische Stadt an der unteren Donau, *Antike Welt* 1990, z. 4, s. 225–243.